

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

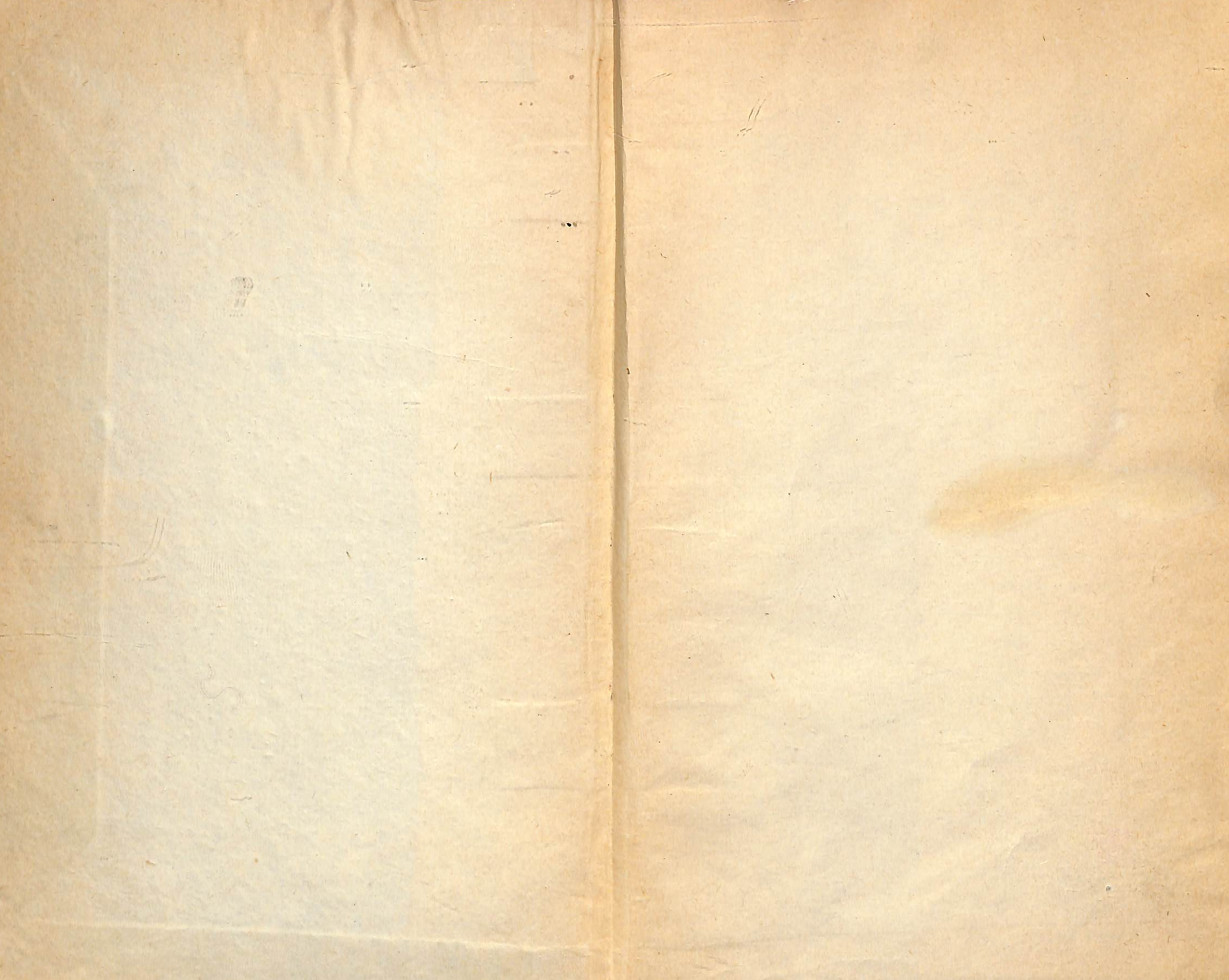
You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

9(47.925)

22-16

15954

900000

ԼՈՒՆՏԱՆԻ ԿՐԹԱՆՈՒՅԻՆ ԿՈՄԻՏԵ

337

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

Ի ՍԿՋԱՆԷ ՄԻՆՉ Յ'ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ ՀԱՐՍՏՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

Գրեց՝

ՍԿՏԵԱԿ ԲԱՆԱՍԷՐ

(Հանուած «Բանասէր» հանդիսէն, հս. Ե)

1000
38004

Պ Ա Ր Ի Ս

1903

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Այս վերջին տարիներ քննական ազգային պատմութիւնն , օտար մատենագրաց վկայութիւնք , Պարսիկ եւ Ասորեստանեայց սեպածեւ արձանագրութեանց ընթերցմունք , եւ հայկական նմանօրինակ վիմա գրոշմ գրուածոց մասնական լուծմունք , այնչափ փոխած են մեզ 'ի խորենացւոյ աւանդեալ ազգային պատմութիւնն որ նոյն իսկ ոմանք յանգգնեցան մեր պատմահայրն առասպելապատում եւ երազապատում անուանել : սակայն լուրջ քննութիւնք հաստատեն թէ՛ խորենացւոյ պատմութիւնն իր գլխաւոր գծերուն մէջ իրական է , անոր պատմած մեծ դժբեր ու դէպքեր գոյութիւն ունեցած են , թէպէտ ժամանակագրական տարբեր կարգաւ , եւ միայն այս հայրենասէր գրչի Հայոցս պատմական կենաց սկիզբն Ասորեստանեայցիներն նման 23 դարեր յառաջ քան զՔսմղելու ձեռն հարկադրած է զայն , երկցս՝ միայն իշխանաց/ցանկեր հաղորդելու , որք հաւանականաբար գոնէ իրարու յաջորդող վեհապետներ գոյութիւն ունեցած չ'են : Այս ցանկերու միայն առաջնոյն (որ ստուարագոյնն է) շնորհիւ՝ 10 դարերու ժամանակամիջոց մը շահած է :

Դեռ ժամանակն հասած չ'է Հայկազեան անուանեալ այս կարեւոր շրջանի իրական պատմութիւնն գրելու . պատմական ու բանասիրական հետազոտութիւնք եւ ազգային սեպածեւ արձանագրութեանց կատարեալ ընթերցմունք՝ անչուշտ այս գործն պիտի գիւրացնեն , սակայն առ այս դեռ երկար տարիներու պէտք կայ :

Մենք արժան համարեցինք ցարդ ձեռք բերած ծանօթութեանց շնորհիւ ուրուագծել հաւանական պատմութեան/գծերն , ու գրել նախափորձն որ կրնայ շատերու գաղափար մը տալ այս նախնական շրջանի ազգային պատմութեան մասին եւ իբրեւ առաջնորդ ծառայել՝ գիտնոց եւ բանասիրաց հետազոտութեանց հետեւելու :

Գործս երեք մասերէ կը բաղկանայ . առաջինն մեր բնագաւառի հին բաժանմանց , անուան , ժողովրդեան լեզուի , ցեղի եւն . վրայ ընդհանուր տեսութիւն մ'է , երկրորդն Հայուն մինչ ց'Արշակունի հարստութիւն քաղաքական պատմութիւնն է , իսկ երրորդն այդ ժաւանակամիջոցի քաղաքակրթութեան պատմութեան նախափորձն :

u.f

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԼԱՅՈՑ

Ի ՍԿԶԲԱԼԷ ՄԻՆԶԻՆՔՆԻ ՑՄՐՇԱԿՈՒՆԻ ՀԱՐՍՏՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ա.

Հայաստանի աշխարհագրական եւ տեղագրական վիճակն զայն շատ մը անջատ մասերու (նահանգ) կը բաժնէ, որոյ վասն եւ ՚ի վաղուց այդ նահանգներն իրենց ուրոյն իշխանութիւններն ունեցած են, եւ որք ապա ծնունդ տուած են Հայաստանի ծանօթ նահանգաց՝ նկարագրեալ ՚ի Խորենացոյ :

Նախահայերու կամ Խաղեանց օրով շատ մը փոքր իշխանութիւններ կը յիշատակուին ՚ի Հայս, որոց գլխաւորներն են Ուրարաի (1) (Արարատ) Վանայ ծովուն հիւսիսակողմն, Բիանա՝ Վանայ ծովուն արեւելակողմն, Մաննա կամ Միննի՝ Բիանայի եւ Ուրմիա լճին միջեւ, Մուսասիր՝ Վանայ լճին հարաւային արեւմտեան կողմը (Մուշ), Մելիթս՝ Ուրարտու արեւելեան կողմն (Բարձր Հայք), Նաիրի (2) Միջագետաց վերին կողմն համապատասխանելով Խորենացոյն Աղձնիք եւ Մոփք նահանգաց (3), Մելիք (Մելիթսինէ) Նաիրի արեւմտեան կողմը (Ք. Հայք), Ուրմիա լճին շրջակայ երկրաց փոքր իշխանութիւնք, եւն :

Այս համացեղ իշխանութիւնք շատ անգամ դաշնակցութիւններ կը կազմէին գիմադրելու համար թշնամեաց՝ եւ նամանաւանդ Ասորեստանեաց՝ որ իրենց դարաւոր ասոյեանն եղած է :

Այս փոքր թագաւորութիւնք բաժնուած են շատ մը գաւառներու, իւրաքանչիւրն ունենալով իր արքայիկն (գաւառապետ իշխանն) յորոց գան եւ ապագայ հայ նախարարութիւնք : Ասորեստանեայք այս ժողովուրդն Ուրարտեան (Արարատեան) կ'անուանեն, եւ սա ոչ միայն Ուրարտու իշխանութեան Հայկական դաշնակցութեան գլուխ գանուած

(1) Ըստ Ասորեստանեայց Ուշտու, Ուրաշտու, եւ ըստ Բաբելացոց Ուրտու, Ուրարտու : Այս բանն քարտէր երկիր բռել է ըստ Ասորեստանեայց : (2) Նաիրի՝ Ասորեստանեայց լեզուով զեւթ կամ զեւթոց աշխարհ բռել է : (3) Սաղմանասարէն առաջ Նաիրին շատ մեծ էր եւ մինչ Բարձր-Հայք ու Վանայ ծովն կը ձգուէր, այնպէս որ, ոմանք կարծեցին թէ Նաիրին ողջոյն Հայաստանի անունն էր : Սաղմանասարէն վերջ կը փոքրանայ եւ Սարգոնէն վերջ շատ քիչ անգամ կը յիշատակուի :

ատեն՝ այլ եւ անկէ վերջ ալ երբ գահերէց աթոռն ՚ի Բիանա տեղափոխեալ էր : Հերոդոտ երկրի բնակչութիւնն Արուրտեան կ'անուանէ՝ որ հաւանականաբար Ուրարտեանի կամ Արարատեանի աղաւաղումն է : Իսկ երկրի ժողովուրդն ինքզինքն Խաղիի ծառայներ կ'անուանէ՝ յ'անուն Խաղիի, իրենց գերագոյն Աստուծոյն, որոյ վասն եւ շատեր սկսան վերջերս զնախահայս Խաղեանք կոչել :

Հաւանականաբար ասկից դայ եւ Խաղիի անուանակոչութիւնն Հայաստանի հիւսիսակողման եւ Սեւ Մովու եզրն գտնուող երկրին, ուր բնակող ժողովուրդն՝ գուցէ աւելի երկար ատեն հաւատարիմ մնալով իրենց Աստուծոյն՝ այսպէս անուանեցաւ բնագաւառներն :

Հայ անուանակոչութիւնն ոչ ՚ի վիմադրոյձ արձանագրութիւնս տեսնուած է, եւ ոչ ալ վաղեմի պատմագրաց մէջ յիշատակուած է : Միայն վրացիք զմեզ Հառու կ'անուանեն : Ըստ Խորենացոյ՝ մեր ազգութեան հիմնադիր Հայկ նահապետի անուամբ՝ Հայ կը կոչուիմք, ըստ ոմանց՝ Խաղիի կամ Հաղիի Աստուծոյ անունէն եկած է, եւ Հալզին՝ Հայդ, Հայ եղած է. ըստ այլոց (Եէնսէն եւ իրեն հետեւողք) Քեթացիներն (1) կամ Հադեաններն Է-րդ, դարուն (Ն. Ք.) տիրեցին այս երկրին եւ իրենց անուամբ երկիրն ու ժողովուրդն յեա այնորիկ անուանեցաւ Հաւթ կամ Հայթ :

(1) Ի Ս. Գլըս յիշատակեալ Քեթացիներն, զորս այժմ Khiti, Kheti, Khatti, Hittite կ'անուանեն Եւրոպացիք եւ Վիէննայի Միթթարեանք ու իրենց հետեւողք Հադեան կը գրեն :

Քեթացիք որ մոռցուած էին, գիտունք շնորհիւ Եգիպտական եւ Ասորեստանեան արձանագրութեանց վերակազմեցին անոր պատմութիւնն այս վերջին տարիներն : Քեթացիք կովկասէն եկած կը թուին նախ ՚ի Կապադովկիա, եւ անտի հաստատուած զէսլ յ'արեւմուտս ՚ի Հիւսիսային Սուրիա եւ ՚ի Կիլիկիա : Ասոնց մի մասն Եգիպտոսի Հիւստոս (Տովիւ) թագաւորներն տարած են Մեռեալ ծովու արեւմտեան կողմն, զորս Փոփր Քեթացիի կ'անուանէին Եգիպտացիք : Իսկ հիւսիսի մեծ մասն Մեծ Քեթացիներ : Փոքր Քեթացիներն Լրէից հետ դաշնակցեցան եւ անոնց հետ խառնուեցան :

Մեծ Քեթացիք Եգիպտացի աշխարհակալաց Թուղմէս Գ., Ռամսէս Ա., Ռամսէս Բ., եւ Սէթի Ա. ի հետ չափուած են ու քանիցս հաշտութիւն կնքած անոնց հետ, Քեթացիք իրենց սահմաններն բնդլայնեցին մինչ Յունական Արշիպեղագոսն եւ Փոքր Ասիոյ խորերն, Փոփր Քեթացիներէն քանիցս յետս մղուեցան : Ռամսէս Գ. ի ատեն կը տկարանան եւ նամանաւանդ Ասորեստանեայց ծաւալման տուեն, կը յաղթուին ու կը հպատակին Թագաւթ Փաղասարի (ԺԱ. դար), քիչ վերջ փոքր ինչ կը զօրանան եւ յաղթութիւն մը կը տանին Ասուր Ռափամարի վրայ : սակայն Ասուր Նազիրբայ 877ին կը ափէ անոնց եւ Կառկամիչ հարուստ մայրաքաղաքն կը կողոպտէ. Սաղմանասար 838ին կրկին կը հպատակեցնէ զանոնք :

Քեթացիներն այլեւս Ասորեստանն կը յարգեն, եւ զէսլ յ'Արեւելոս Հայաստանի վրայ կիսկիւն յարձակիլ պարբերաբար, եւ միշտ յետս կը մղուին, եւ այսպէս գրեթէ միշտ Մարաց եւ Պարսից կայսրութեան օրով յորժամ բոլորովին կ'անհետանան :

Այս երկու բացատրութիւնք եւս անբաւ են եւ ոչ գոհացուցիչ առ այժմ, եւ ինչպէս առիթ պիտի ունենամք ըսելու, Հատեանց Հանցոցս տիրած ըլլալը խնդրական է գեռ: Եէնսէնի կարծիքն ընդունուած չ'է շատ մը գիտնոց կողմանէ:

Իսկ գալով Արմենի բառին՝ որով կ'անուանեն օտարք մեր ազգն ու բնագաւառն, ըստ Խորենացւոյ Հայկազն Արամ նահապետի անունէն առնուած է, որ քաջարի իշխան մ'եղած է եւ դրացի ազգաց վրայ նըշանաւոր յաղթութիւններ տանելով իր անուամբ սկսուած է ճանչցուել մեր ազգն ու իր երկիրը: Խորենացւոյ Արամն հաւանականաբար սեպաւ ձեւ արձանագրութեան յԱրմենի է, Քրիստոսէ 9 դար առաջ ապրող Ուրարտեան թագաւորն՝ որ ազգային դաշնակցութեան գլուխն անցաւ, Սաղմանասարի դիմադրեց ու վերջապէս չարաչար յաղթուեցաւ: Երկաւ յիս մէջ կան եւ Խորենացւոյ հետեւորդներ. սակայն այս բացատրութիւնն հաւանական չ'է մեզ համար, զի բնական չ'է որ այդպէս չարաչար յաղթուող մը, որով հարստութիւն մը վերջ կը գտնէ՝ իր անունն տայ իր երկրին եւ ժողովրդեան, եւ եթէ այդպէս եղած ըլլար՝ յետ Արամէի Ասորեստանեայց վիճադրոջմ արձանագրութեանց մէջ այս անունը կը գտնէինք:

Նմանապէս հաւանական չ'է որ Շրգ դարուն վերջերն Բիանայի հարստութեան Էրիմէնի թագաւորին անունէն առնուած ըլլայ, զի այն առեւններ հայ իշխանութիւնն տկարացած էր, եւ Էրիմէնի չ'ունեցաւ որ եւ է նշանաւոր գործ, իր անունն տարածելու եւ նովաւ կոչել տալու համար իր բնագաւառն:

Առաջին անգամ Դարեհ Ա. ի Պրախդոնի երկրագուեան արձանագրութեան պարսկերէն խմբագրութեան մէջ կը տեսնուի Արմենա բառն իբր համապատասխան Բարեդոնական բնագրին Ուրարտու բառին:

Ոմանք ըստ եբրայականին Հար-Միլենիէն եկած կը կարծեն այս բառն, այսինքն Լեառն Միլենոյ կամ Լեռնադաշտ Միլենոյ երկրին. եւ կամ Ար-Միլենի եւ Լեառն-Լուսնի, իբր թէ՛ Հայք լեռանց վրայէն լուսինն դիտող ու պաշտող եղած ըլլան եւ ըստ այնմ անուանեալ իրենց երկիրն:

Ըստ Տարիթիթէթի եւ Բասմաշեանի Արարտս եւ Միլենի երկրաց Դարեհ առաջնոյ լուծին տակ՝ անոր կայսրութեան 18րդ Նահանգն

Քեթացիք զարգացեալ քաղաքակրթութիւն մ'ունէին շնորհիւ Եգիպտոսի եւ Ասորեստանեայց հետ շարունակական չլմանց: Նշանագրերօք արձանագրութիւններ թողուցած են, զեռ անընթեռնելի որք Եգիպտական նշանագրերէ եկած կը համարուին:

Արուեստ եւ վաճառականութիւն զարգացած էր. շատ հարուստ էին. կրօնքն Քանանացւոց կրօնին կը մօտենար:

Երկիրն փոքր իշխանութեանց բաժնուած էր որք երկրի վեհապետին կը հպատակէին:

կազմելուն՝ այդ երկու երկրաց միացեալ անուամբ Ար-Միլենի անուանեցաւ ՚ի Պարսից եւ ապա յայլոց:

Այս տեսութիւնն շատ հաւանական է, սակայն ոմանք աւելի հին կը համարին այդ բառն եւ նոյն իսկ Թուրմէս Գ. եգիպտացի աշխարհակալին տիրած երկրաց ՚ի շարս յիշատակեալ Բեկենեկ աշխարհն Արմենի կը համարին: *արմենի*

Վերջապէս Արմեն էր անունն փոխքական (1) ցեղի մը, ըստ Եւտոքսիոսի եւ Հերոդոտոսի, որ Շրգ դարուն զէպ Արեւելք Ալիսի ավերըն գնաց եւ ապա ՚ի Փոքր Հայս եւ վերջապէս ՚ի Մեծ Հայս, ու երկրին եւ ժողովրդեան իր անունն տուաւ: Ընդհանուր առմամբ այժմու գիտուններն կ'ընդունին որ մեր բնագաւառն Շրգ դարուն արեւմտից կարեւոր գաղութ մ'ընդունեց իր մէջ. սակայն այդ գաղութի ուստի գալուն մասին կարծիքներն կը տարբերին:

Ըստ Հերոդոտոսի եւ իր հետեւողաց Փոխքացիներն էին դոքս որք Հատեաններէ եւ Գամիրներէ հալածուելով նախ զէպ ՚ի Ալիսի ակունքն եւ ապա ՚ի Հայս մասն, վանելով անդուոյն Ալորտեան ժողովուրդն՝ զէպ ՚ի հիւսիս մինչ Կովկասեան լեռնաշղթան՝ անոնց տեղն բռնեցին:

Ստրաբոն անշուշտ այդ գաղութը ակնարկելով կ'ըսէ թէ՛ Հայք ՚ի Թեսաղիոյ եկած են. Խորենացին ալ ուժ կուտայ սորա «Հայք ի Մեծաց Թեսաղացւոց են սերեալ» ըսելով: Այս երկու կարծիքներն կրնան հաշտուիլ իրարու հետ զի, Փոխքացիք ալ արդէն այդ կողմերէն սերած են (Ստրաբոն):

Է. Մայեո ՚ի Թրակիոյ համարի զՀայս. սա եւ մասամբ Ստրաբոնի կարծիքն կը շօշափէ, զի հին Թրակիացիք ցեղակիցք էին Թեսաղացւոց:

Ոմանք վերջապէս այդ եկ ժողովուրդն Քեթացիներէ կը կարծեն (Եէնսէն), եւ ուրիշներ (Լեման) Կիմմերեաններն (2) կամ Գամիրք:

(1) Փոխքացիք Մակեդոնիոյ կողմերէն եկած (Ստրաբոն) ու հաստատուած են ՚ի Փոքր Ասիա: Լեզուներն յունականի մօտ էր. երկրագործութեան մեծ յարգ կուտային. լաւ կենդանարոյժ եւ մանաւանդ ձիարոյժ էին. իրենց թագաւորներն հարստութեամբ նշանաւոր էին: Փոխքացիք ենթաբնակուած են Քեթացւոց պարբերական արշաւանաց, զորս ընդհանրապէս կը յաջողէին յետս մղել:

Կիմմերեաններն կամ Գամիրք գրաւեցին Փոխքիան (695) եւ որ ապա Լիւդիոյ մի նահանգն եղաւ: Կիաքսարի օրով Մարաց կայսրութեան մաս կը կազմէր. ապա Կիւրոսի լուծին տակ մտաւ, որոյ 13րդ կուտակալութեան մէջ կ'իյնար:

Փոխքացիք մասնաւոր գիր ունէին՝ որոց տառերէ ոմանք ուղղապէս Փոխքականէն եկած էին, եւ միւսներն Կադմէականէն:

Փոխքացւոց գլխաւոր Աստուածք երեք էին. գերագոյն էր Բակայոս, ապա գար Մենէս (Լուսոյ Ած.) եւ Ամեա Մայր Աստուածուհին որ ըստ երկրաց տարբեր անուններ կ'առնէր:

(2) Կիմմերեանք Կովկասի լեռնաշղթային եւ Սեւ Ծովուն հիւսիսային կողմը բնակող ժողովուրդ մ'էին. ՚ի մէջ կոյս 8րդ դարուն Սկիւ-

Լեւոն Ստրաբոնի վկայութեան կոթնելով՝ զՀայս 'ի Թեսաղիոյ եկած կը կարծէ , զի՝ կ'ըսէ , Կիմմերեանք Թեսաղիայէն Ասիա անցան : Իբր ապացոյց կը ցուցնէ Թեսաղիոյ Օրմէնիտալ եւ Փոլիքիոյ Արմէնիտն քաղաքներն՝ որք այդ գաղթականաց երբեմն կեդրոններն եղած են եւ զիրենք հաստատող ցեղի անունն 'ի յայտ կը բերեն : Ուստի եւ Հերոտոսի Արմէնիտն ցեղն Կիմմերեան է՝ որ Մակեդոնիայէն եւ Փոլիքիայէն անցնելով իրենց անուանակիր քաղաքներ թողուցած են :

Ըստ Լեւոնի Կիմմերեանք երեք անգամ մուտք գործած են 'ի Հայք . նախ առանձինն , երկրորդն Թրակացուց հետ եւ երրորդին Քեթացուց հետ , որոնց դրացի էին Փոքր Ասիոյ մէջ եղած ասեննին :

Հաւանական է որ Դրդ դարուն Փոքր Ասիայէն զէպ 'ի Հայս ժողովրդեան շարժում մ'եղած է , սակայն այդ գաղութն Քեթացի չի կրնար ըլլալ , զի Սարգոն ԴԱԴին արդէն քանդած է անոնց իշխանութիւնն , եւ թէ այս ցեղի քաղաքակրթութեան եւ վիմագրոյմ արձանագրութեանց հետքեր չ'են գտնուիր 'ի Մեծ-Հայս : Գամրաց Հայոցս տիրելն ալ հաւանական չ'է , զի ինչպէս 'ի պատմութեան պիտի տեսնեմք՝ Փոքր Ասիոյ մէջ զարնուեցան Սկիւթական հեղեղատին , անոնց հետ խառնուեցան եւ ի միասին վտնուեցան Կիւքսարէն : Այդ եկ ժողովուրդն հաւանականաբար 'ի Փոլիքիոյ կուգար : առ այս վկայութիւն ունիմք նախ գրեթէ ժամանակակից արժանահատ պատմչի մը (Հերոտոս) վկայութիւնն եւ թէ Փոլիքեցիք ընդհանրապէս արդէն հին պատմըչաց կողմէ մեզ ցեղակից անուանուած են , եւ լեզուաբանք անոնց ու մեր երբեմն բառերու միջեւ մեծ խնամութիւն կը գտնեն : Հնախօսք Հայոց եւ Փոլիքեցուց հազուսաներն համաման կը համարեն ընդհանրա-

թական Սկոլոտ ցեղն՝ Մազզութներէն յաղթուելով՝ զէպ արեւմուտք եկաւ , Վոլկան անցնելով Կիմմերեաններն հալածեց , Կիմմերեանց մի մասն Խրիմի թերակղզին ապաստանեցաւ ու այդ տեղւոյն առաւ իր անունն , սակայն մեծ մասն Տնիբեր եւ Գանուր գետերէն անցնելով՝ Վոսփորի նեղուցէն Ասիա եկան , ու սարածուեցան 'ի Միսիա , 'ի Տըրովադա , 'ի Բիւթանիա , 'ի Փափլակոնիա , ու տիրեցին այդ երկրաց : Մինորն իրենց մայրաքաղաքներէ մին բրին : Ապա Փոլիքիոյ ալ տիրեցին՝ որոյ վերջին թագաւորն Միդուաս անձնասպան եղաւ թշնամեաց ձեռք չ'անցնելու համար (695) . Լիւգիոյ վրայ ալ գացին եւ Մատիոնն առին ու կողոպտեցին . 633ին Մազնեսիան այրեցին ու եփեսոսն պաշարեցին . սակայն Արեւելից՝ Ասորեստանեայց Ասուր Հատաոնի բանակէն յաղթուեցան Կապադովիոյ մէջ 678ին : Կէս դար վերջ կրկին զարնուեցան Ասորեստանեանց՝ Կիլիկիոյ մէջ՝ եւ յաղթուեցան : Ապա Սկիւթական արշաւանքին հետ զարնուելով անոնց խառնուեցան : Ըստ Յիմմերի գերման գիտունին՝ սոքա կը ներկայացնեն հին պատմագրաց ոմանց Գաւմիրքն , որք երկրագործ ու այգեպան էին , ու ըստ Ստրաբոնի՝ մասնաւոր լեզու մ'ունէին : Սեմացուց նման կը թրփատուէին , խոզի միս չ'էին ուտէր , մահենից մէջ պաշտօնական կուսապղծութիւն կը կատարէին : Գամիրք ապա Ա. Հայք ալ ըստւած են :

պէս . եւ վերջապէս հաւանականաբար ասոնք բերին ի մեզ մեր ազգային այրուբէնն , այնչափ նման իրենց 'ի Փոլիքեցուց սերած գրերուն՝ որք յետ ժամանակ մը գործածութեան , բարձի թողի եղա՞ւ եւ Մեսրոպ զայնս կատարելագործելով 'ի գործածութեան դրաւ Ե-րդ դարուն , եւ որ իր անունն կը կրէ այսօր :

Ապագային թողով այս կարծեաց մասին վերջնական վճիռ արձակել , չ'եմք կրնար ընդունիլ թէ այս եկ ժողովուրդն երկրին վաղեմի բնակչութիւնն ամբողջովին հալածելով զէպ 'ի հիւսիս անոնց տեղն բռնած ըլլայ . անշուշտ աւագ մեծամասնութիւնն մնացած է անդ , եւ նորեկ ժողովուրդն խառնուած է անոնց հետ :

Այդ եկերն՝ ըլլան Փոլիքեցիք , Կիմմերեան եւ կամ նոյն իսկ Քեթացիք , ամենքն ալ արիական մեծ ընտանեաց վերարբերող ցեղեր են . առ այս ամեն ոք համաձայն է . սակայն գալով երկրի բնիկ հինաւուրց ժողովրդեան ցեղին՝ հեղինակներն սարակարծիք են : Ըստ ոմանց սեմականք էին նոքա , ըստ այլոց արիականք : Մեր պատմահայրն՝ մեր առաջին նահապետն՝ Հայկ՝ Բաբելոնէ բերելով՝ կարծես ուժ կուտայ առաջին ենթադրութեան : Այս կարծեաց պաշտպանք իրենց իբրեւ փաստ կը համարին Հայոցս կազմախօսական , լեզուական եւ կրօնական ինչ ինչ սեմական յատկութիւններն ու տարբերն . բայց այլք արգար իրաւամբ դոքա բնական կը համարին երկու դրացի ժողովրդոց համար՝ որք դարաւոր անչութիւններ ունեցած են , եւ հետեւաբար անգոր Եսախ հայուն սեմականութիւնն ապացուցանելու , եւ յենլով Հայաստանի աշխարհագրական դրից եւ իրանական ցեղից հետ ունեցած լեզուական խնամութեանց եւն . նախնական բնակչութիւնն արիական կը համարին :

Մեր նախահարք անշուշտ կը խօսէին այն լեզուով որով գրուած են իրենց վիմագրոյմ արձանագրութիւնք . արդ՝ այդ սեպածեւ գրութիւնք սկսուած են կարգացուել . սակայն լեզուի մասին դիտուեալ կարծեօք կը տարբերին . Հինքս , Մորթման աշխատեցան հայերէնով բացատրել , զայդ կը պնդէ դեռ Հիսարիկան . Հ. Սանտալճեան բառերու մեծ մասն միայն հայերէն կը կարծէ . Կիւար անձանօթ լեզու մը կը համարի , Լընօրման եւ Սէյս՝ վրացերէնի մերձաւոր կը կարծեն եւ սովաու ուժ առած կ'ըլլան Հերոդոտի վկայութեան՝ որ Ալորոտեաններն եկ ժողովուրդէն զէպի հիւսիս հալածեալ կը համարի , Միարան (Գալուստ Տէր Միլրաիչեան) Ուտերէնի շատ մօտ կ'ենթադրէ , եւ սովաւ Հերոդոտի հեւեւողաց դատէն կրնայ համարուել : Ըստ ոմանց այդ արձանագրութեանց մէջ խոր կամ խոռ բառերէ զատ հայ բառ չի տեսնուիր (1) : Ժամըն հասած չ'է դեռ այս կնձոտտ հարցի մասին վճիռ արձակել :

(1) Սեպածեւ արձանագրութեանց ընթերցման եւ հասկացողութեան մասին պիտի խօսիմք յ'ընթացս մեր գրութեան :

Բ.

Մեր պատմահայրն Խորենացին Քրիստոսէ 23 դարեր առաջուրնէ կը սկսի Հայոց պատմութիւնն . սակայն ըստ այժմու գիտական սկզբանց եթէ 'ի նկատի առնենք միայն վիմագիր արձանագրութեանց եւ ժամանակակից պատմիչներու վկայութիւնք՝ մեր բնագաւառի մասին ամենէ հին յիշատակութիւնն 16րդ դարուն ապրող Թուղմէս Գ. եղբիպացի աշխարհակալինն է (1), որոյ նուաճած երկրաց 'ի շարս յիշատակեալ ԲԱՆԱԿՆ անուանեալն՝ Հայաստանն կը կարծուի :

Եգիպտացիք դար մը միայն այս երկրին տիրելէ ետքը , 'ի մէջ կոյս 15րդ դարու (1440ի ատեններն)՝ քառուեցան : Ասորեստանեայք սկըսան տակաւ զօրանալ , եւ իրենց երկրի սահմաններն ընդլայնել : Դէպ ի Հիւսիս արշաւանաց ենթակայ եղած է Հայաստանի հարաւակողման Նաիրի նահանգն : Ասորեստանեայց 'ի Նաիրի ըրած արշաւանաց առաջինն տեղի ունեցած է 1400ի ատեններն , սակայն Նաիրիի տիրապետութեան փորձն Սաղմանասար Ա. ի (1330-1310) օրով կը սկսի եւ կը շարունակուի 'ի ձեռն իւր որդւոյն Թաղաթատար Ա. ի (1310-1270) : Նաիրիցիք ապա իրենց ազատութիւնն ձեռք ձգեցին , սակայն Թաղաթատար Ա. (1108-1080)՝ առաջինն յ'Ասորեստանեայց՝ ամբողջ Նաիրիի տիրեց իր երեք արշաւանքներով . երկրորդ անդամուն իր դէմ ունեցաւ 23 դաշնակից իշխաններ (զաւտագետ) որոնց թիւը ապա 60ի հասաւ , անոնց յաղթեց ու վրանին 1200 ձիու եւ 2000 եզի տարեկան հարկ մը դնելով ու իշխանաց զաւակներն պատանդ առնելով հեռացաւ :

Հաւանականաբար այս զօրաւոր հարուածի շնորհիւ Նաիրին հարկատու միաց Ասորեստանի երկու դարեր : Գրդ դարուն կրկին Նաիրիցիք կը խլրտին , Թաղաթատար Բ. (889-885) կը ստիպուի զանոնք զսպելու համար անձամբ գալ , սակայն սորա որդւոյն Ասուր Նաձիրաբաղայ (Սար-

(1) Նինոսի եւ Շամիրամի 19րդ դարուն Հայաստանի տիրապետութիւնն՝ այդ անձնաւորութեանց զօյութեան նման տոասպելային է :

դանաբաղ Ա.) օրով (885-860) Նաիրիցիք կրկին կ'ապստամբին , եւ զորս Ասորեստանէն ինչոք արշաւներով հաղիւ կը յաջողի հպատակեցնել :

Այս ատեններն (ի մէջ կոյս Գրդ դարուն) հայկական իշխանութիւնք ի տես Ասորեստանեայց օր քան զօր զօրանալուն՝ եւ նախատեսելով իրենց ընդհանուրին սպառնացող վտանգն՝ դաշնակցական միութիւն մը կը կազմեն , իրենց գլուխ ունենալով՝ Ուրարտուի Թագաւորն Արամէ (1) :

Ասորեստանեայք հաշտ աչքով չ'էին կրնար նայիլ այս միութեան , ուստի եւ Սաղմանասար Բ. (860-825) ստիպուեցաւ բազմիցս արշաւել Հայոց վրայ եւ վերջապէս յաջողեցաւ համայն երկրին տիրել , եւ Արամէի մայրաքաղաքն Արդասիուսն կամ Արամալի (Արմաւիր ?) գրաւել եւ բովանդակ երկիրն հարկատու ընել , որով եւ Արամէ իր Ուրարտեան հարստութեան վերջին Թագաւորը կ'ըլլայ :

Սարիդուրիս Ա.՝ Լուտիպրիսի որդին՝ քանի մը տարիներէ ետք Ուրարտական իշխանութեան գլուխն կ'անցնի :

Ո՞վ էր Լուտիպրիս . Ասորեստանեայց կողմանէ Ուրարտիոյ վրայ կարգուած Հայկազն կառավարի՞չ մը , թէ հարկատու իշխան մը եւ կամ սոսկ անհատ մը՝ որոյ զաւակն կը յաջողի ազգային իշխանական աթոռն վերականգնել : Եթէ Լուտիպրիս յաջորդ մը չ'է Արամէի՝ ի՞նչպէս կառավարուեցաւ երկիրն մինչ Սարիդուրիս Ա. յայտնի չ'է :

Սարիդուրիս Ա. Ուրարտեան իշխանութեան գլուխը անցնելով երկրիցս Սաղմանասարի կը գիմադրէ 833ին եւ 829ին . ապա (828) իր աթոռն Տուսպաս (Տոսպ = Վան) կը փոխադրէ՝ ամբողջեան ազգաւ , ու զայն անառիկ վիճակի կը վերածէ (2), ինքզինքն Արֆայից արֆայ , Բիսանայի քաղաքուր եւ Նաիրիի իշխան կը հռչակէ . բազմիցս կը գիմադրէ Սաղմանասար Բ. ի : Նինուէէն գրիչներ բերել տալով՝ Ասորեստանեայց վիճակետներու նման , ու անոնց պարծենկոտ ոճովն , իր գործերն արձանագրել կուտայ ապառաժից վրայ , անոնց սեպաձեւ գրերով եւ անոնց լեզուաւ , յորոց երկու արձանագրութիւնք ծանօթ են մեզ : Իր յաջորդներն այլ եւս ինքզինքնին Բիսանայի Թագաւոր , Տուսպասի մայրաքաղաքին տէր կը հռչակեն , սակայն Ասորեստանեայք միշտ Ուրարտուի Թագաւոր կը կոչեն զանոնք :

Սարիդուրիսի յաջորդին՝ Իշպուլինիս Ա. ի՝ օրով Ասորեստանեայց Շամշի Բամման Բ. արքայն (825-812) երկոյս արշաւով Նաիրին կը հրպատակեցնէ , ու վրան ձիու տուրք կը դնէ , սակայն Բիսանայ յարգանք կը ներշնչէ . եւ Ասորեստանեայն անդ չ'երթար :

(1) Գիտութեան ներկայ վիճակին մէջ կարելի չ'է Ուրարտուի արքայից իշխանութեան սկիզբն եւ վախճանն որոշել , սակայն քանի որ իրենց ժամանակակից Ասորեստանեայց Թագաւորներու իշխանութեան ժամանակն ցոյց կուտանք , ուստի եւ գիւրբին է մերայնոց ժամանակըն մակարերել : (2) Ուր երբէք Ասորեստանեայք չ'են կրցած մտնել :

Իսպուրնիս կը սկսի երկրին լեզուաւ գրել տալ իր գործոց արձա-
նագրութիւններն , միշտ գործածելով Ասորեստանեայց սեպածեւ գրերն .
իւր մի արձանագրութեան մէջ 46 Աստուածութիւնք յիշատակեալ են ,
գուցէ եւ ինքն ըրած է անոնց կարգադասութիւնն :

Մինուաշ (Մանաւազ ?) իր հօր ծերութեան՝ նախ իբր գահակից ,
եւ ապա իբր յաջորդ կ'իշխէ : Սորա թագաւորութեան առաջին տարի-
ներն մայրն Թարի-բիաշ իբրեւ խնամակալ կ'աջակցի իր զաւկին ~~էր~~ այդ
միջոցին շինել կուտայ Տոսպայ նշանաւոր ջրմուղներն՝ զորս Շամիրա-
մայ կը վերագրեն : Մինուաշ իշխանութեան գլուխ անցնելուն կ'ընդ-
լայնէ իր տէրութեան սահմաններն , Ուրարտեան լեզուաւ իր գործերն
գրողմել կուտայ , մեհեաններ ու պալատներ կը շինէ , եւ Ասորեստան-
եայց Ռաման-Նիրարի (812-784) հետ քանիցս յաջողապէս կը չափուի .
կ'աշխարհակալէ դէպ ի Հիւսիսային արեւելք եւ ի մէջ այլոց էրիտուա-
նի երկրին Լուհէնիինի քաղաքն կը գրաւէ ու Մինուաշի շինի (Մինուա-
շակերտ = Մանազկերտ ?) կ'անուանէ : Քեթացւոց դէմ պատերազմելով
յետս կը մղէ զանոնք եւ յ'Արեւմուտս յաջող արշաւներ կ'ընէ : Մինու-
աշ ուրիշներէ շատ աւելի արձանագրութիւններ թողոյցած է մեզ :

Զաւակն՝ Արգիստիս Ա. (Արմենակ = Արագած) աւելի մեծ աշխար-
հակալ մը կ'ըլլայ , կը նուաճէ Փոքր Ասիոյ , Ասորիքի մէկ մասն եւ նոյն
իսկ Ասորեստանի սահմանն կ'անցնի : Սաղմանասար Գ. (783-773) անոր
արշաւներն յետս կը մղէ : Արգիստիս Արմաւիրն նորոգելով զայն Ար-
գիշիկիշի (Արագածոտն ?) կամ Սալտիկիշի (Սալտիարնակ) անուանեց եւ
Արագած լերան իր անունն տուաւ (1) :

Սարիգուրիս Բ. (Արամայիս ?) յաջորդելով իր հօրն իր սահման-
ներն աւելի ընդլայնեց , եւ ՚ի մէջ այլոց յ'Արեւմուտս կապողովկիոյ
Տէանիսի (2) (Տիանիս) երկրին տիրեց :

Ասորեստանեայց Թագաւթ Փաղասար Գ. ի (745-727) վրայ ^{այլ} գնաց ,
յետս մղուելով հաշտուեցաւ (742) , ապա Փոքր-Ասիոյ իշխանութեանց
հետ դաշնակցելով (736)՝ կրկին յարձակեցաւ Ասորեստանեայց վրայ , ու
յաղթուելով Տուշպա վերագրաւ : Ասորեստանեայն հետեւեցաւ անոր՝
ու զայն պաշարեց . սակայն չի կրնարով գրաւել Տուշպան՝ դաշնակցու-
թեամբ հաշտուեցաւ ու անդ արձանագրութիւններ թողով դարձաւ :

Այս հինգ թագաւորներն յորդոց որդի շուրջ դար մը (835-743)
գրեթէ ազատ իշխեցին միշտ , յաջողապէս իրենց սահմաններն ընդլայ-
նելով դէպի Արեւելք եւ Հիւսիս , Արեւմուտքէն դիմադրելով Քեթաց-
ւոց եւ Մալաթիացւոց ռանձգութեանց , որպէս ցոյց տան Բալուի արձա-
նագրութիւնք , եւ ինքզինքնին յարգել տալով հարաւի Ասորեստանեայց :

(1) «Յանկագոյն յիւր անուն Արագած» անուանեց (Սորենացի) :
(2) Սա հաւանականաբար Ասողիկի դաւառին կամ այժմու Երլաբզ-
էլիին կը համապատասխանէ :

Այս վերջին երեք աշխարհակալ թագաւորաց գործքեր տարրական
ձեւով յիշատակած է Սորենացին , զանոնք Մանաւազ , Արմենակ եւ
Արամայիս անուանելով :

Սարիգուրիս Բ. ի յաջորդն Ռուսա կամ Ուրսա Ա. (Հրաշեայ ?) նախ
դէպ արեւելք արշաւներ ըրաւ , 23 մանր իշխանութեանց տիրեց , իրեն
ախոյեան ^{հա} անեցաւ Ասորեստանեայց Սարիուքէն կամ Սարգոն (722-
705) թագաւորն : Ուրսա իր զօրաւոր թշնամուոյն կարենալ դիմադրելու
համար՝ դաշնակցեցաւ Թոփիլի , Մոսոքի , Մուսասիրի , Միլդիսի ,
Զիքառաթուի , եւ Որմիոյ չըջակայ երկրաց իշխանութեանց հետ :
Մաննայի Իրանզու թագաւորն՝ որ Սարգոնի դաշնակից ու հարկատու
էր , մերժեց Ուրսայի առաջարկն : Ուրսա Մաննայի մէջ յեղափոխու-
թիւն հանել տուաւ , Իրանզուի երկու քաղաքներն իրենց դռներն
Զիքառաթուի Միտատի թագաւորին առջեւ բացին : Սարգոն յօդու-
թիւն հասաւ իր դաշնակցին , այդ քաղաքներն ետ առաւ , ապստամբ
բնակիչներն ի Սուրիա աքսորեց (719) : Քիչ վերջ Իրանզու մեռաւ , զա-
ւակն Ազա՝ Ուրսայի առաջարկն մերժելուն՝ Ուրսա զայն ապստամբու-
թեան մը մէջ սպաննել տուաւ : Ազաի յաջորդեց իր հղբայրն Ուլու-
սուն , սա հպատակեցաւ Ուրսայի , եւ անոր 22 ամուր տեղեր տուաւ :
Սարգոն զայն լսելով՝ Ուլուսունի վրայ գնաց , զայն հպատակեցուց ,
Ուրսայի դաշնակից Զիքառաթուի եւ Միլդիսի թագաւորաց յաղթեց , Ու-
լուսունի ներեց , ու զայն իր գահուն վրայ հաստատեց : Կամէր եւ Ուր-
սայի վրայ երթալ՝ սակայն Ասորեստանեայց ապստամբութիւն մը զըս-
պելու համար՝ ետ դարձաւ : Ուրսայի ստիպման վրայ Ուլուսուն ապըս-
տամբեցաւ , Սարգոն հարկադրուեցաւ դէպ Հիւսիս ելնել , իր ներկա-
յութիւնն բաւեց Ուլուսունի հնազանդութիւնն ձեռք բերելու : Հայրե-
նասէրն Ուրսա միշտ իւր ծրագրոյն հետամուտ՝ Սարգոնի հետանալուն՝
Ուլուսունը իրեն հպատակեցուց եւ զաւակն պատանդ առաւ : Սարգոն
ստիպուեցաւ մեծ բանակաւ Ուրսայի վրայ գալ . ճակատեցաւ Ուրսայի
եւ անոր դաշնակցաց հետ : Ուրսա ամուր տեղեր ապստանեցաւ , Սար-
գոն Մուսասիր մտաւ , տեղւոյն թագաւորն Ուրգանա (1) փախաւ , անոր
ընտանիքն եւ շատ մարդիկ (20100) եւ քաղաքին մէջ գտնուած Խալ-

(1) Ուրգանայի կնիքն՝ Լահէի թանգարանն կը գտնուի : Այս կնի-
քն բթամատի հաստութեամբ երկար եւ գլանաձեւ սեւ քար մ'է , որոյ
վրայ բեւեռագրեր ու պատկերներ կը գտնուին : Պատկերն է թեւաւոր
մարդ մը որ իր երկու ձեռքերով երկու թուռներու վղէն բռնած է :
Արձանագրութեան թարգմանութիւնն է .

Կնիք Ուրգանայի
Արքային Մուսասիրի
եւ Նուաթի քաղաքի
վէմ բարի ոգւոյ
որու իբրեւ օձի
չար լեռներու մէջ
բերանը բաց է :

դիս (1) եւ Բագրատունի զինք անդրիներն գերեց . Ուրսա զայս լսելով ինք-
զինքն սպաննեց (714) . Սարգոն Ուրսայի զաշնակիցներէն վրէժ-լուծեց :

Սարգոն Միլիտի կամ Մալաթիոյ թագաւորութիւնն կործանեց
(712) , թագաւորն գերեց եւ անդ Ասորեստանցի կառավարիչ մը զրաւ :
Սարգոն կործանեց Գեթացիներու իշխանութիւնն , տիրեց անոնց կար-
քէմիչ մայրաքաղաքին (717) եւ Ասորեստանի մաս ըրաւ զայն :

Ուրսայի յաջորդեց իր եղբայրն Արգիստիս Բ . սա նախ հպատակե-
ցաւ Ասորեստանեայց , սակայն ապա ազատութեան զրօշ պարզելով
ընդլայնեց իր սահմաններն եւ տիրեց Մաննայի : Սինեքերիմայ (705-681)
գեապաններ յղեց հաշտութիւն կնքելու համար , ձիու նուէրներով :
Հաւանականաբար Արեւմտեան իշխանութեանց ոտնձգութիւններն ու
սպառնալիքներն սկսած էին հարաւ ի մեծ պետութեան բարեկամութեան
պէտքն զգացնել :

Ուրսա Բ. (Սկայորդի ?) օրով Սինեքերիմայ երկու կրտսեր զա-
ւակներն Սարասար եւ Ադրամեւէք՝ իրենց անդրանիկ եւ տարամայր
զահաժառանգ եղբօր նախանձելով՝ այս վերջնոյն ՚ի Միջագետս գտնուած
ժամանակը՝ սպաննեցին իրենց հայրն ու Սարասար՝ հօրն աթոռը բաղ-
մեցաւ : Երէջ եղբայրնին Ասուրդան կամ Ասուր-Հաստոն՝ ոճրի լուրն
առնելուն դարձաւ , իր եղբարց հետ ճակատելով յաղթեց ու զայս հա-
լածեց : Հայրասպան եղբայրներն ՚ի Հայս ապաստանեցան , Ասուրդան
չ՚յանդգնեցաւ սահմանազուխն անցնելու , դարձաւ ու իր հօր աթոռն
բազմեցաւ (Գ. թագ. մթ. 37) :

Ասուրդանի օրով (681-668) Կիմմերեանք սկսած էին իր երկրի սահ-
մաններն հասնել . Ասուրդան ճակատեցաւ , յաղթեց ու հալածեց զանոնք :

Ուրսա Բ. ի յաջորդեց իր զաւակն Էրիմինա . սա որ եւ է արձա-
նագրութիւն չ՚ունի : Ասորեստանեայց բարեկամ կը թուի . հաւանակա-
նաբար սորա օրով տեղի ունեցած է ՚ի Հայս արեւմտից եկող կարեւոր
զաղութն , զոր մենք փոխբական կը համարինք , ինչպէս ըսինք : Սոքա
հաւանականաբար Գեթացիներէն նեղուելով Արիսի ակունքն եկած էին ,
ու անդ եւս ՚ի Գամրաց հալածուելով ՚ի Հայս եկան ապաստանիլ : Բը-
նականաբար տեղական ժողովուրդն ընդդիմացաւ անոնց մտից , ու
բազմաթիւ ճակատամարտներ տեղի ունեցան ու ներքին յուզմանց պատ-
ճառ եղան այս եկերն , որով եւ երկրի կառավարութեան զօրութիւնն
տկարացաւ : Իրաց այս վիճակի մէջ կը բացատրուի Էրիմինայի որ եւ է
արձանագրութիւն չ՚թողուլն :

Ուրսա Գ. կը յաջորդէ Էրիմինայի , սա մեհեաններ եւ պալատներ
կը շինէ , որ նշան մ'է թէ յուզմունք զազար գտած են , ու երկրի

(1) Կ'երեւայ թէ Խալդեանց ժամանակ որպէս եւ կոպպաշա Արշա-
կունեանց զարեբուն Տարօնն (Մուսասիր) կրօնական մեծ կեդրոն մ'էր
եւ այդպէս միաց իսկ ի Բրիտաննէութեան :

Իշխանն պէտք զգացած է նորեկ տարրի գալստեամբ յառաջ եկած աւե-
րակներն վերականգնել ու երկիրն շէնցնել :

Ուրսա Գ. Ասորեստանեայց Ասուր-Բանի Բաւ (Սարգանաբաղ Բ.) ար-
քային դեսպանութիւն զրկելով (668) կը դաշնակցի : Սա ցոյց տայ թէ
դեռ տկար էր իր երկրի կառավարութիւնն եւ Ասորեստանեայց օժան-
դակութեան կը կարօտէր :

Այս ատեններն Մաննայի Ախսիրի թագաւորն ապստամբեցաւ Ա-
սուր Բանիբաղայ դէմ , սակայն չարաչար յաղթուելով ամուր տեղեր
ապաստանեցաւ : Ասուր Բանիբաղ երկիրն անաէր գտնելով հիմնայատակ
քանդեց զայն ու հեռացաւ : Ախսիրի երեւան ելնելուն՝ ժողովուրդն
զայն սպաննեց , եւ զաւակն Ուալլի անոր տեղն զրաւ : Մաննացիք
Ասորեստանցուց գործած անգթութեանց համար արհամարհանք սկսան
մշակել անոնց դէմ :

Ուրսա Գ. ի յաջորդն Սարիգուրիս Գ. իր հօր քաղաքականութեան
հետեւեցաւ , հաշտ գնաց Ասորեստանեայց , եւ ընծայներ զրկեց Ասուր
Բանիբաղի : Սորա օրով սկիւթացի Շակաց հեղեղատ մը կը ծածկէ հա-
մայն Արեւմտեան Ասիան : Հարկ է կանգ առնել աստ ու ներկայել զա-
նոնք ու իրենց աւերներն :

Ը. դարուն սկիւթական (1) Շակ ցեղէն գաղութ մը հաստատուած
կը գտնեմք Հայաստանի հիւսիսակողմը Աքոսոսի հովիտներէն եկած , եւ
որք անդ զօրանալով մի իշխանութիւն կը հաստատեն , իրենց գաւառն՝
Գոգ անուն թագաւորի անուամբ Գուգարի (Գուգայ-արք) անուանեցաւ ,

(1) Սկիւթիան այսօրուան Ռուսմանիոյ եւ Փամբրի մըջեւ ձգուած
եւ սեւ ծովէն 20 օրուան ճամբայ դէպ հիւսիս տարածուող երկիր մ'է :
Երեք գլխաւոր ցեղերու կը բաժնուէին . Սկօլօթները՝ Արեւմտեան կող-
մը , Շակերը՝ յ'Արեւելս , իսկ Սաոմօթներն՝ երկուքին միջեւ : Սկիւ-
թացիք իրանական ժողովուրդ մ'էին եւ ոչ թէ Մօնկօլ : Կարճահասակ
եւ մազուտ էին : Ըստ Հերոդոտի , թափառական ժողովուրդներ են սու-
քա . առանց հաստատուն բնակութեան , եւ տեղւոյ մը մարդագետնին
սպանմամբ այլուր կը տեղափոխուէին : Չորս կամ վեց անուով կառքերու
մէջ կը բնակէին ուր 2-3 սենեակներ կը շինէին , եւ որոնք 2-3 զոյգ
եզերով կը ձգուէին : Տեղափոխութեան ատեն կանայք եւ տղայք կտու-
քերու մէջ կը մնային , իսկ այրերն ձի նստած՝ իրենց ոչխարաց երամ-
ներն կ'առաջնորդէին , լաւ ձի կը նստէին , քաջ որսորդ եւ պատերազ-
միկ էին : Թշնամուոյն գանկով գինի կը խմէին , ու անոնց մազերն
իրենց ձիոց թամբին վրայ կը հաստատէին : Գլխաւոր սնունդնին Լր
եփած միս , ձիու կաթ եւ այդ կաթով պատրաստուած պանիր : Մեռե-
լոց մարմինն ժողովրդեան մէջ կը պտտցնէին . թագաւորինն զմոտեյէ
եաքը օրերով երկրին մէջ շրջան ընել կուտային , այդ առթիւ խրախ-
ճանութիւններ կ'ընէին , ձիեր կը զոհէին , եւ նոյն իսկ ժողովրդէն
ոմանք իրենց քիթն , ականջն , մատն եւն . կը կտրատէին . վերջապէս
քառանկիւնի գերեզմաններու մէջ կը թաղէին . իր կիներէ միոյն հեա
շատ մը ծառաներ եւ ձիեր ալ կը զոհէին գերեզմանի վրայ : Մահուան
տարեդարձին 50 ծառաներ եւս կը զոհէին :

դրացի մի այլ Շակարնակ գաւառ Շակաշէն ըսուեցաւ (Մարաբոն) : Հա-
յաստանի հիւսիսակողման Շակերն 660ին կը պատարասուէին դէպ ի
հարաւ արշաւել , Ասուր Բանիրազ անոնց վրայ գնաց , ու անոնց Գա-
գու կամ Գող թագաւորին յաղթեց ու անոր երկու զաւակներն (Մարաթի
եւ Պարթաբոս) սպաննեց :

Սկիւթացիք շուրջ 20 տարիներ վերջ իրենց ցեղակից եւ նմանա-
պէս Աքսոսի հովիտէն եկող անազին գաղութի մը հետ միացած՝ ու ա-
նոնց Մատիւէս թագաւորին առաջնորդութեամբ՝ Հայաստանը ողողեցին
(635) , եւ Ասորեստանի վրայ սկսան երթալ (1) երբ Կիաքսար իր հօր՝
Փրաւորդի՝ վրէժը լուծելու համար Մարացի , Մաննացի (2) եւ Գամիւր-
ցի վարձկան զօրքերով Նինուէն պաշարելու վրայ էր : Կիաքսար զայս
լսելով պաշարուէն թողուց եւ Սկիւթացուց դէմ ելաւ , յաղթուեցաւ
ու հարկատուութիւն խոստանալով Մարաստան քաշուեցաւ (634) : Սկիւ-
թացիք տիրեցին Ասորեստանեայց , սակայն չ'կրցին առնել Նինուէն ,
Փոքր Ասիա տարածուեցան , տիրեցին տեղական իշխանութեանց Ռօշ ,
Մոսոք , Թարէլ երկրաց , զարնուեցան Գամրաց հետ , յաղթեցին ա-
նոնց Գոպոս թագաւորին , ու հետեւին խոսնուելով՝ տիրեցին Միջա-
գետաց , Սուրիոյ , Փռիւքիոյ , Դամասկոսի եւ Պաղեստինի (628) եւ վեր-
ջապէս Եգիպտոսի վրայ գնացին , որոց Պսամթիքոս թագաւորն՝ ըն-
ծայնեղով ընդ յառաջ ելաւ , ու ետ դարձուց զայնս : Արշաւողներն Փը-
զշտացուց վրայ գացին , Աքսալոնի մօտ Տէրքէթոյի տաճարն կողորպու-
ցին , ու այլ եւս սկսան տկարանալ : Վերջապէս Կիաքսար ապստամբե-
լով կոռուեցաւ , ու յաղթելով վանեց զանոնք , որք ըստ Հերոդոտի
Կովկասի ճամբով Եւրոպա մասն 8 տարի (634-627) Ասիան ասպատակելէ
եաք : (Երեմիա Գլ. Ա. Գ. Ե. 2 , եւ Եղեկիէլ ԼԲ. եւ ԼԹ) :

Կիաքսար Սկիւթացիներն հալածելէ ետք՝ իր ծրագիրն ձեռք առաւ ,
ու Բաբելացուց եւ ըստ Խորենացուոյն՝ եւ Հայոց Պարոյր իշխանի զօ-
րաց օժանդակութեամբ՝ Նինուէի վրայ գնաց , զայն առաւ (608) ու կոր-

Սկիւթացիք բազմաստուածեան էին , սակայն ոչ տաճար ունէին
եւ ոչ արձան կամ պատկեր : Գլխաւոր աստուածութիւննին պատերազմի
Առես աստուածն էր , զոր կանգնուած սուրբի մը ձեւին տակ կը պաշտէ-
ին , եւ որոյ ձիեր եւ մարդիկ իսկ կը զոհէին (ընդհանրապէս 100 բան-
տարկեալներէ մին) , նախ անոր բազուկներն կտրելով՝ արիւնով նուր-
բական սուրն կօծէին : Հուրն եւ տարրերն ալ կը պաշտէին , կախարդ-
ներն մեծ յարգ ունէին : Սեսոսարիս տիրած է Սկիւթացուց : Տեսանք
թէ Աքսոլոսներն հալածեցին Կիւմիւքեաններն՝ որք ապա Ասիա անցան ,
իւրապէս տեսանք : Երբ դարուն Արեւմտեան Ասիան ծածկեցին ժամանակ
մը ու հեռացան : Դարեհ 513ին անոնց վրայ երթալով՝ փախան ու մեծ
շնա պատճառեցին : Աքիմենեանք անոնց դաշնակցեցան , Աղեքսանդրի
մի բանակ կոտորեցին :

(1) Երեմիա եւ Եղեկիէլ մարգարէութիւններն ունին ասոնց մասին :
(2) Սոքա անշուշտ Ասուր Բանի Բալէ կրածնուն վրէժն առնելու
համար կ'աջակցէին Ասորեստանեայց :

ձանեց , եւ Հայաստան Մարաց լուծին տակ մտաւ : Գուցէ ունենալով
իր ուրոյն իշխանն Պարոյր՝ որ Սարիգուրիս Գ. ի յաջորդն ըլլալ կը
թուի եւ գուցէ Կիաքսար ընդդէմ Նինուէի իրեն օժանդակելուն՝ անոր
արքայական թագ տուաւ (Խորենացի) :

Մարք տիրեցին համայն Փոքր Ասիոյ , Կապադովկիա անուանեցին
Գամրաց երկիրն . միայն Լիւդիացիք կրցան վեց տարի գիմադրել , որոնց
հետ վերջապէս Կիաքսար հաշտութիւն կնքելով (585)՝ Ալիս դեան սահ-
մանադրուի որոշուեցաւ . երկու տէրութեանց միջեւ : Յաջորդ տարին
Կիաքսար մեռաւ :

Այլ եւս արձանագրական եւ օտար ժամանակակից պատմչաց կող-
մանէ յիշատակութիւններ չ'ունենալով՝ մեր պատմահօր Խորենացիոյ եւ
մասամբ ալ Քսենոփոնի հետեւողութեամբ կը գծեմք հաւանական պատ-
մութիւնն :

Պարոյրի յաջորդ Հրաչէի մը գոյութիւնն եւ սորա նաբուգոդոնո-
սորի աջակցելով Երուսաղէմի գրաւումն (588) եւ իր յաջորդներն կա-
րելի չ'է դրապէս ընդունիլ . սակայն հաւանականաբար ունեցած եմք
Երուանդ մը՝ (Քսենոփոն) Կիաքսարի յաջորդ Աժդահակայ (584-558) ժա-
մանակակից , որ ապստամբեցաւ եւ պաշարուելով յանձն առաւ հպա-
տակութիւնն եւ տարեկան 50 տաղանդի տուրքի վճարումն , ու իր զօր-
քով պիտի օգնէր Աժդահակայ եւ ամրոց չի պիտի ունենար :

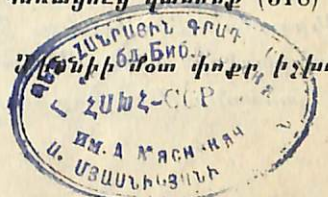
Երուանդ Կիաքսար Բ. ի (558-536) օրով կրկին ապստամբեցաւ : Յա-
ջորդն Կիւրոս (560-529) զայն կրկին հպատակեցուց եւ որ Կիւրոսի՝ ընդ
դէմ Լիւդացուց պատերազմին՝ 20,000 հետեակ զօրք տուաւ (546) իր
Տիգրան որդւոյն առաջնորդութեամբ (Քսենոփոն) :

Կիւրոս, Պարսիկ կայսրութեան հիմնադիրն , Բաբելոնի վրայ գնաց
աջակցութեամբ Արարատայ , Մինուոյ եւ Աքսանազայ (1) թագաւորու-
թեանց (եսայի ԽՆ. Երեմիա ԾԱ.) (538) եւ Երուանդի որդւոյն Տիգրանայ
առաջնորդութեամբ : Անշուշտ այս երկրաց իշխաններն՝ որպէս իրենց
պետն Երուանդ հպատակ հարկատու էր Կիւրոսի , եւ պարտաւոր անոր
օժանդակելու :

Տիգրան եղած է իր հօրն արժանաւոր յաջորդ , եւ որ ըստ Խորե-
նացուոյ Աժդահակայ յաղթած է :

Տիգրանայ զաւակն Վախագն ապստամբեցաւ Դարեհ Ա. յ (521-485)
դէմ . Դարեհ Դադարչիշ անուն հայ զօրավարն զրկեց անոր դէմ (519) ,
Վահագն երկից յաղթեց պարսիկ բանակին եւ սկսաւ Բաբելոնի վրայ
քալել . Դարեհ Վաւիա անուն մի պարսիկ զօրավարի հրամանատարու-
թեամբ աւելի զօրաւոր բանակ մը զրկելով՝ հեռացուց զանոնք (518) եւ

(1) Աքսուզա = Աքսանազ = Աքսանազ՝
նութիւն մ'է՝ ըստ Բասմաջեանի :

զՀայաստան իր կայսրութեան 18րդ նահանգն ըրաւ , եւ տարեկան 300 տաղանդ արծաթի եւ 20000 ձիու տուրք դրաւ : Դարեհ ստիպուեցաւ քանիցս զսպել զՀայս որպէս ցոյց տան իր արձանագրութիւնք :

Դարեհ Վշտասպեանի օրով Արախի անուն հայ մը իբր նաբուգու գոնոսոր Բարեւոնի աթոռն կ'ելնէ (513) ու Դարեհի կը դիմագրէ , ու վերջապէս իր համախոհներով կը բռնուի ու կը խաչուի :

Դարեհի կը յաջորդէ Բսերքսէս (485-465) որ Հայաստանն իր լուծին տակ կը պահէ եւ Վանայ քարաժայռից վրայ եռալեզնեան (Պարսիկ , Մարական եւ Բարեւական) արձանագրութիւնք փորագրել տալով՝ պատմէ իր գործքերն :

Հաւանականաբար այս ատեններն Հայաստանի հիւսիսային արեւելեան կողմն՝ Երասխի եւ Կուրի հովտաց միջեւ՝ կար եւ ազգային իշխաններով կառավարուող երկիր մը , որոյ վարիչներն ըլլալու են Խորենացւոյ տուած թագաւորաց շարքն , Վահագնէն մինչեւ Վան , եւ որք հաւանականաբար Պարսից հպատակ էին :

Յաւուրս Բսենոփոնի Հայաստանէ անցից (401), Հայաստան կը բաժնուէր երկու մասանց՝ Արեւելեանին կուսակալն էր Որոնդաս , իսկ Արեւմտեանինն Տիրիբազ :

Խորենացւոյ տուած արքայից շարից վերջընթերն՝ Վան , ըստ մեր պատմահօր , նորոգած է Տուսպան՝ ու իր անուամբ Վան անուանած է զայն . իսկ վերջինն Վահէ իր բանակաւ Դարեհ Կողոմանոսի օգնութեան գնաց Աղեքսանդրի դէմ պատերազմին , եւ անդ ի մարտին անկաւ (331), եւ Հայաստան Մակեդոնական կայսրութեան մի նահանգն եղաւ :

Աղեքսանդր անդ՝ Միհրան անուն հայազգի մը՝ կառավարիչ կը դնէ , սակայն իր մահուանէն վերջ (323)՝ կայսրութիւնն բաժնուելով Հայաստան Սելեւկեանց բաժին կ'ընայ , եւ անդ կը զրկուի Նէոպատոմէոս զօրավարն : Սա ժողովուրդն շատ նեղելուն դժգոհութիւններ յարոյց , Ադուարդ հայ իշխանն զայն վռնտելով՝ ինքն անոր տեղ կառավարիչ եղաւ :

Մեծն Անաիոքոս (222-186) գահն ելնելուն Հայաստանն երկուքի բաժնեց , մին կը պարունակէր Վերին եւ Արեւելեան Հայքն՝ որ Արտաքսիաս (Արտաշէս) հայ զօրավարին յանձնուեցաւ , իսկ միւսն որ կը համապատասխանէր արեւմտեան եւ հարաւային մասին կամ Մոփաց աշխարհին՝ Ջարիագէսի (Ջարեհ) կառավարութեան յանձնուեցաւ : Յետ մեծն Անաիոքոսի պարտութեան՝ սոքա ինքզինքնին թագաւոր հռչակեցին (188) Հսովմայեցւոյ օգնութեամբ (Ստրաբոն) :

Արտաքսիաս գահնակեցեալ (180) Փոքր Ասիոյ փոքր իշխանութեանց (Պերգամա , Բիւթանիա , Գաղատիա , Կապադոքիկիա , Պոնոս) հետ , եւ Ջարիագէսի յաջորդ Արտանէսն սպաննելով՝ անոր երկրին ալ տիրեց եւ Հայաստանի թագաւոր հռչակուեցաւ :

Յետ սորա մահուան իր որդին մեղկն Արտաւազդ հօրն յաջորդեց , սակայն ժողովուրդն գոհ չ'մնալով՝ եւ Սելեւկեանց իշխանութիւնն ալ տկարացած ըլլալով՝ հայ նախարարաց հրաւիրանօք Պարթեւ (1) տիրեցին Հայաստանի (160), եւ հիմնեցին Արշակունի հարստութիւնն : Արշակ Մեծի եղբայրն Վաշարշակ եղաւ առաջին Արշակունի հայ թագաւորն :

Երբ Վաղարշակ մտաւ 'ի Հայս՝ Բագարատ Փարազեան նախարարն ընդ յառաջ ելաւ , ու անոր գլուխն թագ դրաւ . եւ արքայական ոսկեհուռ գահի վրայ նստեցուց զայն (Սերէոս) :

(1) Պարթեւ ընդմէջ Մարասանի եւ Արեաց հաստատեալ Ակիւթացի ցեղ մ'էին / երկիրն համապատասխանելով այսօրուան Խորասանի : Պարթեւ Պարսից իշխանութեան տակ անցան , ապա Մակեդոնացւոյ , եւ յետ մեծն Աղեքսանդրի՝ Սելեւկեանց : 230 (և Ք.) ապստամբելով՝ իրենց պետերէ մին Արշակ հիմնեց Պարթեւ թագաւորութիւնն . զօրացան , տիրեցին Մարաց , Պարսից , Բարեւոնի , Սուրիոյ եւ Հայոց (160) , իրենց կայսրութիւնն Եփրատէ մինչ ց'իսդոս կը ձգուէր : Վերստու կէս դար առաջ սկսան չարիւիլ Հռովմայեցւոյ հետ , նախ յաղթելին , սակայն ապա յաղթուելով տկարացան շարունակական պատերազմներով , եւ վերջապէս Պարսից Մասանեան իշխանութեան հիմնադիր Արտաշիւրէն յաղթուելով (226) Պարթեւ հարստութիւնն վերջ գտաւ :

Պարթեւ յունամոլ էին , յոյն լեզուն կը մշակէին , արքայք յունական տիրոջներ կը կրէին . Յոյն գաղութներն կը նպաստաւորէին իբր քաղաքակրթիչ տարր : Աղաւաղեալ Մագդակահանութիւն մ'էր կրօնին , ըստ օրինակի յունաց աստուածոց՝ արձաններ կը շինէին :

Գ.

Այս Հայկազեան շրջանն որ 'ի սկզբանէ մինչ Արշակունի Հարստութեան սկզբնաւորութիւնն կ'երկարի, վեց որոշ ժամանակամիջոցներու կը բաժնուի:

Ա. Նախնական ժամանակ. — Որ կ'երկարի 'ի սկզբանէ մինչ ԺԶ. դարն (Ն. Ք.). այսինքն Եգիպտացոց արքայատէրութիւնն: Այս ժամանակամիջոցին տեղական ժողովրդեան վրայ օտար տարրն ազդած ըլլալ չի թուիր: Այս շրջանի քաղաքակրթութեան մասին որ եւ է որոշ գաղափար չ'ունինք: Հաւանականաբար ժողովրդեան կրօնն էր Բնասպաշտութիւն եւ գուցէ նորա ամենէն միամիտ ձեւն Տարրասպաշտութիւն որպէս այլ նախնական ժողովրդոց համար: Չեմք կարծեր որ այս շրջանի մէջ գրի եւ գրականութեան վրայ գաղափար ունեցած ըլլան: Երկիրն իր աշխարհագրական բաժանման հետեւանօք խի մը փոքր իշխանութեանց բաժնուած էր:

Բ. Եգիպտական իրապետութեան ժամանակ. — Ինչպէս 'ի պատմութեան տեսանք՝ դար մը միայն տեսց սա, ԺԶ. էն ԺԷ. դար (1440): Այդ ատեններն Եգիպտացիք արդէն բաւական յառաջացեալ քաղաքակրթութիւն մ'ունէին, եւ կարելի չ'է որ անոնց արքայատէրութիւնն որ եւ է հետք թողուցած չլինի 'ի մեզ:

Անոնց ժամանակէն մնացած է անշուշտ մեր տարրուան բաժանման եւ աստեղագիտական աւաջին հմտութիւնն որ մնացած է նոյնութեամբ ճիշտ անոնցինն նման: Բացառեմ:

Եգիպտացիք տարին 360 օր կը հաշուէին. 30 օրուան 12 ամիսներօ ապա սկսան 5 աւելեաց օրեր ալ ընդունիլ: սակայն զգալով թէ՛ արեւգակնային տարին 1/4 օր աւելի է՝ որով 4 տարին մէկ օր եւ 1460 տարին՝ մէկ տարի տարբերութիւն յառաջ կուգայ, ընդունեցին 1460 տարուան շրջան մը՝ զոր Սոքրակն կամ Շնիկ արտեղ շրջան կ'անուանէին: Հայք ^{ալ} կ'ընդունէին 30 օրուան 12 ամիս. 5 աւելեաց օրեր եւ 1460 տարուան յար եւ նման շրջան մը՝ զոր իրենց նախահօր Հայկայ նուիրեալ համաստեղութեան (Հայկ) անուամբ՝ Հայկայ շրջան անուանեցին, որ 'ի գործածութեան է ցարդ:

Գարեջուրն ծանօթ էր Եգիպտացոց եւ իբր գեղ կը գործածուէր, յորոց ուսան եւ Հայք հաւանականաբար, եւ զոր Քրիստոսէ 4 դար առաջ Քսենոփոնի անցից ասեն (401) գիտէին պարաստել:

հայաստան

Հաւանականաբար եւ Կենդանասպաշտութիւնն (1), որոյ հետքեր կը տեսնուին 'ի մեզ. Եգիպտացոց օրերէն մնացած է, Գուցէ նշանագրերով գրականութիւն մ'ալ մուտք գտած է յայնժամ 'ի մեզ ըստ Եգիպտականին, սակայն անկէ որ եւ է հետք ծանօթ չ'է մեզ:

Գ. Ասորեստանեաց ազդեցութեան ժամանակ. — Սա կը սկսի ԺԵ. դարէն եւ վերջ կը գտնէ Նինուէի կործանման հետ եւ կամ աւելի ճիշտըն Փոբուգական ցեղի գալուստն (675?): Այս գրեթէ 8 դարերու երկար ժամանակամիջոցն Հայք սերտ առնչութիւն ունեցած են Ասորեստանեաց հետ, ինչպէս տեսանք, եւ ասոնցմէ մեծապէս ազդուած:

Այս յարաբերութիւնք սերտ չ'էին մինչ Թ. դարն կամ Արամէ (860?) եւ միայն Նաբոբի հարաւային նահանգին հետ էր առնչութիւնն, որ ստէպ հարկատու եւ հպատակ էր Ասորեստանեաց, հակառակ իր պարբերական ապստամբութեանց: Արամէի հաստատած գաշնակցական միութեան առթիւ՝ Ասորեստանեաց գրգռուելով՝ բազմիցս արշաւեցին եւ ջանացին հնազանդեցնել լուծն արհամարհող Խալդաններն, եւ վերջապէս կը քանդեն Ուրարտուան հարստութիւնն, սակայն Արգիստիս Ա. ի հիմնած Բիանական իշխանութիւնն գրեթէ չուրջ գար մը (835—730) ազատ կը մնայ, ու զ'ընդլայնի, սակայն հայրենասէրն Ուրտա իր ախոյեան Սարգոնի զինու զօրութեան առջեւ կ'ընկնի (714): — Իր յաջորդներն բարեկամ կը մնան Ասորեստանեաց, զի փոքր Ասիոյ ժողովուրդք եռուզեռ վիճակի մէջ էին եւ վտանգ կը սպառնային: Վերջապէս էրիմէնիի օրով (675?) Փոբուգական ցեղ մը նեղուելով իր դրացի ժողովուրդներէն՝ կուգայ հաստատուիլ 'ի Հայս եւ նոր շրջան մը կը սկսի:

Այս ութ դարերու շրջանին՝ Ասորեստանեաց զարգացեալ քաղաքակրթութիւնն մ'ունէին, եւ որք իրենց կրօնի, լեզուաւ, գրականութեամբ ու արուեստներով մեծապէս ազդեցին մեր նախահօրց վրայ:

Կրօնն խոր ազդեցութիւն գործած կը թուի, զի 'ի Հայս կը հաստատեմք այս շրջանին մէջ գրեթէ Ասորեստանեացիներն նման աստուածութիւնք: Արդարեւ Ասորա-քաղցէական աստուածութեան բարձրագոյն երրորդութիւնն կը տեսնուի 'ի մեզ: Անոնց Սիւնն որ լուսնի ներկայացուցիչն էր (եւ այդ երրորդութեան հզօրագոյնն՝ 'ի Հայս Խալդի կ'անուանուի, Շաւաշն կամ Արեգակ Աստուածն՝ Արշիւնի կ'ըսուի, Ռաւանու միջնորդի եւ անդ տեղի ունեցած երեւութից Աստուածն՝ 'ի մեզ Տեիշթա անուան կ'առնէ, միայն անուանելու կը փոխուին, սակայն անոնց միեւնոյն յատկութիւններն կը վերագրուի:

Հաւանականաբար նախահայք՝ այս բարձրագոյն երրորդութեան յաջորդող 5 մոյորակաց պաշտպան հինգ աստուածութեանց խումբն ալ

(1) Տես Հին հաւատք Հայոց:

ընդունուած էին : Անոնք որոշապէս յայտնի չ'են մեզ, սակայն անոնցմէ միայն Մարդուկ կամ Մերոզակ՝ որ Լուսնթագի պաշտպանն էր՝ այս մուրակի 4 արքանեակներն (1) ներկայացնող 4 հետեւորդ շուներ ունէր, որք «կենդանացողից դիակաց» կ'անուանէին, եւ սքա հաւանականաբար մեր պատմագրաց Յարալէզներուն կը համապատասխանեն (Լանգլուա, Բասմաջեան) :

Ասորեստանեայք այս գլխաւոր աստուածութիւններէ զատ պաշտէին եւ շատ մը երկրորդական աստուածութիւններ, կէս-աստուածներ, առանց հաշուելու բարի եւ չար ոգիներն :

Սալգեան արձանագրութեանց մէջ յիշատակեալ Աուխ, Այաս, Աըլաուխիս, Ատաուուաս, Սաուուպէնիս, Իումաշինիս, Բադրատում եւն, աստուածութիւններն, եւ Շաոխ գիցուէին հաւանականաբար Ասորաքաղաքական աստուածութեանց ներկայացուցիչներն են, որոց մասին գեռ ներելի չ'է որոշ բան մ'ըսել :

Նախահայք ալ ունէին անշուշտ կէս-աստուածութիւններ եւ հաւատացին բարի եւ չար ոգիներու : որոց յիշատակութիւնն կը տեսնեմք նոյն իսկ քրիստոնէական դարերու մէջ :

Սալգիս աստուածն պահանջէր 70 ելի եւ 34 ոչխարաց զոհ : Յողթութեանց անարներէն աստուածոց եւ Նամանաւանդ Սալգիի բաժին կը հանէին : Արգիստիս Ա. Մաննացուց յաղթելով աւարի 1/6ն Սալգիի նուիրեց :

Այսչափ դարաւոր չփում ունեցող ազգեր բնականաբար 'ի միմեանց փոխադարձաբար բառեր կ'որդեղրէին, եւ եթէ մեզ ծանօթ ըլլար նախահայք բարբառն՝ անշուշտ անոնց մէջ ասորեստանեան լեզուէ անըւած բառերու ասուար թիւ մը պիտի գտնէինք : նոյն իսկ մեր այժմու լեզուն ալ՝ որ անշուշտ մեծ խնամութիւն ունի նախահայոց բարբառին հետ՝ իր մէջ ունենալու է կարգ մը ասորեստանեան բառեր՝ զորս ապագայ բանասիրութիւնն երեւան կրնայ հանել : Յիշատակեմք առ այժմ ձիւբձմանի եւ այլոց ցոյց տուած մի քանի բառերն, ինչպէս՝ kunkuku = կնիք, qubu = գութ, kammakhu = կմախք, sakan = իշխան, pataru = պատառու : Իբր քերականական փոխառութիւն կամ նմանութիւն կրնանք ըսել թէ՛ մեր նախահայք Ասորեստանեայց լեզուի ուղղականի, հայցականի եւ յոգնակիի մասնիկներն կը գործածէին :

Նախահայք նախ քան Յրգ դարն որ եւ է գիր եւ գրականութիւն ունեցած ըլլալ չ'են թուիր, այդ դարուն իրենց գրացի գարգացեալ ազգին՝ Ասորեստանեայց՝ սեպածե գրերն (2) (որք աւելի սեպածե գրեւ

(1) Սա ցոյց տայ թէ՛ Լուսնթագի արքանեակներն յառաջ քան զԿալիլէ (1610) ծանօթ էին Գաղղէացուց եւ Ասորեստանեայց :

(2) Մարգիկ նախ պատկերներով կը յայտնէին իրենց գաղափարներն : ա՛յս եղած է կեդրոնական Ամերիկայի վաղեմի ժողովրդոց գրու-

րու խմբումներ էին եւ բառեր ու գաղափարներ կը ներկայացնէին) առին եւ ապա զայնս իրենց լեզուի յարմարցուցին :

Ասորեստանցի աշխարհակալք իրենց պալատանց եւ երկրի ու տիրած երկրաց սպառաժից վրայ կ'արձանագրէին՝ այս սեպածե գրերով՝ իրենց գործքերն եւ յաղթութիւններն : Ի Հայկազն թաղաւորաց Սարիստուրիս Ա. սկսաւ իր գործոց պատմութիւնն գրոշմել Բիանայի ապաւածից վրայ, միեւնոյն գրերով եւ լեզուաւ (1) : Իր յաջորդ Իշպուրնիսի օրով այդ սեպածե գրերն իրենց լեզուի յարմարցուցին, եւ ունեցան սեպածե գրերով ուրոյն գրականութիւն մը՝ փոխ առնելով սակայն Ասորեստանեայց ուղղականի, հայցականի, եւ յոգնակիի մասնիկներն, գաղափարանիշերն (2), խորհրդանիշերն, անիծից ձևերն եւն : Այսօր Հայաստանի նամանաւանդ Վանայ շրջականերն, Հարաւային երկիրներն եւ Երասխի ու Կուրի հովիտներն լի են այս արձանագրութեամբք : Այս սեպածե գրերով գրականութիւնն կը հասնի մինչ Ալիւթական արշաւանքն ու Կիաքսար, ուստի եւ այս գրականութիւնն ի մեզ ճիշդ 2 դարու (835 — 635) կեանք ունեցած է :

Նոյն ատեններն վերջ գտած են եւ Ասորեստանեայց լեզուօք սեպածե արձանագրութիւնք : երկու դարու աւելի կեանք ունեցած են Բաբելականք եւ Շոշականք : սակայն Պարսիկք որ այս վանկային եւ գաղափարանիշային գրութիւնն պարզելով՝ տառական արժէք տուած էին անոնց՝ գործածեցին մինչ ց' քրիստոնէութեան Ա. դարն, յորժամ փիւնիկ տառերն վանեցին զայնս եւ անոնց յաջորդեցին, ուստի եւ սեպածե գրութիւնն մոռցուեցաւ :

Գիտունք յաջողեցան Պարսից սեպածե արձանագրութիւններն կարգաւ 19րդ դարուն սկիզբներն, սակայն կէս դար ետք միայն յաջու-

թեան եղանակն : այդ եղանակաւ ամբողջ պատմութիւններ թողած են նախնի Մեքսիկացիք : Դորա մի տեսակն կրնայ համարուիլ հին Մեքսիկացուց գաղափարանիշերով եւ խորհրդանշաններով գրականութիւնն : Ասորաբաբելական ժողովուրդք որդեգրեցին այս գրականութիւնն եւ աւելի գործնական ձև մը տալով՝ գծերով կը ներկայացնէին գաղափարանիշերու եւ խորհրդանիշերու շրջանակներն (նախնական վիճակ), որոյ յաջորդեց՝ կրկին միեւնոյն ժողովրդեան մէջ՝ այդ գծերու դամի ձև տալով գրութիւնն, որ բուն սեպածե գրութիւնն կր ներկայացնէ : Այս սեպածե գրութեան մէջ գեռ կը տեսնուի զպատկերի ձևերն եւ գաղափարանիշերն : Այս գրութեան մէջ կայ 400 տառեր կամ վանկեր, որոց ոմանք մի քանի տեսակ կը կարգադրին, ասոնցմէ գութս են գաղափարանիշերն :

(1) Սա սպառնոց մը կրնայ համարուիլ Ասորեստանեայց լեզուի եւ գրերու եթէ ոչ ժողովրդեան ընդհանրութեան՝ գոնէ մասնաւորաց (գարգացեղոց) կողմանէ հասկանալիութեան, իբրև ժամանակի քաղաքալրթութեան լեզուն, ապա թէ ոչ աննպատակ եղած պիտի ըլլային այդ արձանագրութիւնք :

(2) Չոր օրինակ՝ աստուածորդի, թաղաւոր, մարդ, տուն ըսելու համար միեւնոյն նշանք կը գործածէին :

Handwritten signature or mark.

ղեցան Ասորեստանեայց , Բարելաօսանի , Շոշաստանի եւ Մարաօտանի արձանագրութիւններն լուծել , իսկ Հայկականներն 1880է 'ի վեր միայն կը կարգան (1) : Լեզուէն անհասկնալի է , սակայն կը կոհանուի շնորհիւ յԱսորեստանեայց փոխ առնուած խորհրդանիշերու , դաղափարանիշերու , անիծից ձեւերու եւ մի քանի Խալդեան բառերու որոց ցուցակն հարստանալու վրայ է :

(1) Ի վերջ կոյս ժ.թ. դարու մի քանի հնասէր գիտունք իրենց ուշն կը դարձնէին սեպածեւ գրով արձանագրութեանց վրայ , եւ քանի մը անյաջող փորձերէ ետք՝ Կոսթրֆէնա 1802ին յաջողեցաւ ճանաչել Պարսիկ սեպածեւ գրերու այբբենարանն , զոր կատարելագործեց Էօփէն Պիւսնուֆ Փրանսացին 1836ին , եւ քանի մը տարի վերջ Հանսի Ռաւլինսըն անգղիացին Աքիմենեան արձանագրութեանց ընթերցման ամէն նրբութիւններուն ծանօթ էր : Երկուէի աւերակաց 'ի ձեռն Պոթա Փրանսացուցն գիւան (1846) , Գոյուէնճուզի եւ Խորսապասի պեղումներն եւ յաջորդ տարիներու Լէյարդ անգղիացուցն Կեմրուզի բլրին վրայ Գալագ քաղաքի աւերակաց գիւան , եւ Գոյուէնճուզի պեղմանց շարունակութիւնն՝ շատ մը արձանագրութիւններ յ'երկու հանեցին՝ որոց ընթերցման իբր բանալի ծառայեց Խոյեղուեան (պարսիկ , բարելական եւ շոշական) արձանագրութիւն մը , եւ այսպէս քիչ տարիէն կարգացուեցան բոլոր ծանօթ Բարելական , Ասորեստանեան , Շոշական ու Մարական արձանագրութիւններն , որոց քերականութիւնն ու բառաբանն իսկ պատրաստուեցաւ :

Իսկ գալով հայկականաց՝ զորս խաչդեան եւ կամ վանեան կ'աւնուանեն , զոքա դարուս սկիզբն սկսան հրա իրել գիտնոց ուշն , Փրանսական կառավարութիւնն 1828ին իւր ծախիւք Շուլց գերմանացին յղած է ընդօրինակել զանոնք , սա 'ի ճուրմերկ Գրդաց կողմանէ սպաննուելով՝ իր գործն կիսատ մնաց , եւ 1840ին միայն իր ընդօրինակութիւններն ձեռք անցուելով հրատարակուեցան : Շուլցէ վերջ ընդօրինակութեան գլխաւոր աշխատողք եղած են . — Մեսրոպ եպ. Սմբատեան որ 1862էն 'ի վեր կը հրատարակէ «Արարատ» հանդէսին մէջ իր գտած արձանագրութիւններն . Սիմոնիս եւ Հիլէոնայ Փրանսացիք՝ որք մինչ իրենց օրերն (1893) ծանօթ 68 արձանագրութեանց վրայ աւելցուցին 30 նորեր . Վ. Պէլլի գերմանացին (1892) , եւ Նիկոլսկի եւ Վանսկի ուսուսերն (1893—4) իրենց ճանապարհորդութեամբ կարեւոր արձանագրութիւններ հաւաքեցին :

Ընթերցման առաջին յաջող փորձն Երաւ Ստանիսլաս Կիւար (1880) , որոյ հետեւելով կատարելագործեց այդ գրութիւնն Սէյս (1881) , Մեծապէս նպաստեցին նաեւ Դ. Հ. Միւլլէր (1888) , եւ 'ի մերայնոց՝ Տիար Բասմաջեան 'ի Փարիզ եւ Հայր Սանտալճեան 'ի Հոովմ : Առ այս նպաստած են նաեւ Լընօրման , Հինքս , Լէման , Ռօբերդ , Լայարդ եւ այլք :

Ուրարտերէնով եւ մի այլ ծանօթ լեզուով արձանագրութիւններ մեծապէս պիտի նպաստեն ընթերցման եւ հասկացողութեան . բայց միայն 1893ին երկլեզուեան (ուրարտերէն եւ ասորեստաներէն) արձանագրութիւն մը գտնուած է , սակայն շատ համառօտ ըլլալուն մեծ ծառայութիւն մը չմատոյց :

Գալով հայկական սեպածեւ գրով արձանագրութեանց լեզուին՝ ըսինք արդէն՝ դեռ խնդրոյ սակ է . ոմանք (Հինքս , Մորգման , Հիւսարլեան) հին հայերէն կը համարին , այլք (Հ. Սանտալճեան) բառերու մեծամասնութիւնն միայն հայերէն կը կարծեն , եւ միւսներն դրացի լեզուաց յատուկ . երբեմն գիտուններ (Լընօրման , Սէյս) վրացերէնի մերձաւոր կ'ենթադրեն , կան ալ որ (Գալուսա Տէր Մկրտիչեան) ուսուցէնի մօտ կը գտնեն եւ կամ անձանօթ լեզու մը կը դաւանին (Կիւար) :

Հայկական սեպածեւ արձանագրութեանց մէջ դիւրաւ կը ճանչցուին շատ մը աշխարհագրական անուններ՝ որոնց հաւանականներու ցանկն կուտամք աստ :

Իրանա (1) = Վան (երկիր) — Տուշպա = Տոսպ (քաղաք) . Ռուրատու (2) = Արարատ — Երբաինի = Երեւան — Ահուրիանի = Ախուրեան — Կիեհուէնի = Գեղարքունի — Սուինիս = Սիւնիք — Գուսիւնի = Գասնի — Ուշիտուինի = Ուշական = Օշական — Ուելիտու = Ուտի — Ռիշուանի = Ռշտունի — Արաաղայի = Արաաղ — Էրսիս = Արճէշ — Արգիստինիլի = Արագածոտն :

Անիս եւ անց վերջաւորող սեղուց անուններն ըստ Լէմանի Խալդէա-ալորոտեան են :

Մենուաշի՝ Մանաւազ , Արգիստիսի՝ Արագած , եւ Արամէի՝ Արամ ըլլալուն կասկած չ'ունիմք :

Տիար Բասմաջեան արդէն վերջերս ~~այս հանդէսին~~ մէջ հրատարակեց հայ նախարարութեանց լիակատար ցանկն՝ որոց աւագ մեծամասնութիւնն յաջողած էր գտնալ սեպածեւ արձանագրութեանց մէջ :

Այս շրջանին մէջ մշակութիւնն շատ յարգի էր 'ի Հայս . Շիրակայ գաւառի յուսթի բարեբերութիւնը առակի կարգ անցած էր , Հայաստանի գինին եւ ձրազգիներն անուանի էին եւ արտածութեան առարկայ :

Հայք իրենց ձիերով ու ջորիներով Տիւրոսի հրապարակը կը լեցնէին (Եղեկիէլ ԻՆ. 14) : Ասորեստանեայք միշտ ձիու եւ եզի տուրք կը դնէին Հայոց վրայ , եւ Հայք իրեւ նուէր ձի կը զրկէին անոնց :

Հերոգոս կը յիշատակէ Հայոց՝ Բարելոնի հետ ունեցած վաճառականութիւնը , կը նկարագրէ Հայոց նաւերն , որք ձուածեւ էին , ուսենիի ձիւզերով կազմուած , մորթով պատուած , յատակն յարդ կը դնէին եւ վրան ապրանք կը լեցնէին . երկու թիավարք կը վարէին , եւ առնուազն մէկ էջ կ'ունենային : Այսպէս Տիգրիսէն եւ Եփրատէն կ'իջնէին Բարելոն , հոն ապրանքը կը պարպէին , նաւն կ'աւրէին , կազմածի փայտն կը ծախէին , եւ մորթերը իշուն բեռնելով կը վերադառնային :

(1) Ասորեստանեայց արձանագրութեանց մէջ չ'է յիշուած :
(2) Խալդեան արձանագրութեանց մէջ չ'է յիշուած :

Հայք Բարեւոյն կը զրկէին նա մանաւանդ գինի . նաւերը մինչ 50,000 տաղանդ (100,000 քիւօկրամ) կը տանէին :

Հաւանականաբար այս շրջանին մէջ Արաքսի եւ Կուրի միջոցաւ գէպ 'ի Կասպից Ծովն ալ կ'երթային , ինչպէս աւելի ուշ ատեններ կ'ընէին :

Նախահայք Ասորեստանեայց նման կը ճանաչէին մետաղներն , որոնցմով զէնքեր ու զարդեր կը պատրաստէին , գիտէին եւ կերպասներ հիւսել , ջրմուզներ եւ ճանապարհներ շինել : Հաւանականաբար հմուտ էին լծակ , ճախարակ եւ գլան գործածել 'ի պէտս շինութեանց . սակայն ճարտարապետութեան եւ քանդակագործութեան մասին շատ ետ մնացած ըլլալ կը թուին իրենց դրացի Ասորեստանեայց բազմատամբ : Հայաստանի աւերակներն դեռ երեւան չ'են հանած . այս մասին երկրի ժողովրդեան ճարտարութիւնն ապացուցանող տարիկաներ այ՝ շրջանի համար :

Դ. Փոխբեցուց 'ի Հայս մուսֆե ու անոնց ազդեցութիւնն . — Փոխբեցուց մուսֆե 675ին սեղի ունեցած համարելով՝ անոնց ազդեցութիւնն մինչ 600 թուականն պիտի քննեմք , սպա , զի այն ատեն Մարա-Պարսկական իշխանութեան սակ մասն ըլլալով Հայք՝ անոնց քաղաքակրթութեան ազդեցութիւնն սկսած է : Վերջիտոյ այս շրջանի Շակաց տիրապետութիւնն նկատի չ'առնեմք , զի՝ ինչպէս աստիճանաբար սրբա հեղեղի մը պէս եկան , ու քանի մը տարիէն գացին , եւ անշուշտ առանց մեծ ազդեցութիւն մը ներգործելու , եւ եթէ անոնցմէ երկրին մէջ մնացողներ եղան՝ որպէս հաւանական է՝ անոնք ալ անշուշտ համակերպեցան ու ընդունեցին երկրին քաղաքակրթութիւնն քան թէ իրենց անոնց տալ փորձեցին :

Դալով արեւմտից եկողներուն՝ (Փոխբեցուց) սորա մեծ յեղափոխութիւն մը յառաջ բերին , իրենց մուսֆով սեղական իշխանութիւնն կը տկարանայ : Երբմեհա չ'ունի որ եւ է արձանագրութիւն , զի չունի պատմելու արժանի գործ . յաջորդներն , Ուրսա Գ. եւ Սարթուրիս Գ. երկրի ներքին բարեկարգութիւնն հաստատել կը ձգեն , եւ զգալով տկարութիւնն իրենց երբեմն խոյնի Ասորեստանեայց արքայից զեսպաններու նուէրներ զրկելով՝ զաշինս կը կռնեն , կը բարեկամանան , ու անոնց օժանդակութեամբ կ'երազեն զօրացնել իրենց իշխանութիւնն : Այլ ի գուր , զի Ասորեստանեայց եւս տկարացած էին , ուստի եւ այս բոլոր ճիգերն ի դերեւ ելան : Հուսկ ուրեմն Շակաց հեղեղն հասաւ , իշխանութիւնն բարձաւ , եւ ապա Մարաց լուծին տակ մտան ունենալով իրենց ուրոյն կառավարիչ իշխանն :

Ալորտեաններէ շատեր՝ անշուշտ նեղուելով յարեւմտից եկող նուրեկ տարրէն՝ սկսան գէպ ի Հիւսիս ելնել ու Կովկասի լեռնաշղթային ամբողջութեանց ապաւինել : Սակայն ժողովրդեան մեծ մասն մնաց իր բննագաւառին մէջ եւ խառնուեցաւ եկ ժողովրդեան հետ :

Փոխբեցուց գալուստէն վերջ իսկ՝ հայ իշխանք շարունակեցին իրենց ազգային սեպածե գրերով արձանագրութիւններն . սակայն ապա իշխանութեան բարձմամբ լրուեցան , հաւանականաբար սկսան գործածել փոխբական գրերին տառերն՝ սերեալ ի Փիւնիկականէ :

Մեր այս կարծիքն հաստատող զօրեղ ապացոյցներ , այսինքն գրական ~~տարածքներ~~ չ'ունիմք 'ի ձեռին , սակայն արամաքանութիւնն կը ստիպէ զմեզ հաւատալ նորա գոյութեան , զի հնար չ'է որ այդչափ վաղիւ գրականութիւն ունեցող մի ազգութիւն յանկարծ դադրի ուրոյն գիր եւ գրութիւն ունենալէ , մինչդեռ իր դրացի անգիր ազգեր իսկ մեծ ընդունելութիւն կ'ընէին Փիւնիկ ծագմամբ այբուբենից եւ նովաւ գրականութեան կը սկսէին :

Այս գրերն ապրած են եւ յաջորդ շրջանին . արդարեւ 'Բրիտոսէ 4 գար առաջ՝ Արեւմտեան Հայոց վրայ իշխող Թիւրկազ կառավարչին դրամներն այս Փիւնիկ-Փոխբական գրերն կը կրեն :

Այս տառերն եթէ ոչ 'ի ժողովրդեան՝ գոնէ 'ի մեհեանս կը գործածուէին :

Արշակունի հարստութեան առաջին շրջանին ալ հաւանականաբար կը գործածուէին այս տառերն : Ըստ Բ. դարու յոյն պատմիչ Փիլոստորոսի՝ Արշակ Թագաւորն Հայոց (128—105) ինձ մը բռնելով՝ զայն Նիւսիա աստուծոյն նուիրեց եւ կենդանոյն պարանոցն անցնել սալով ոսկի մանեակ մը , վրան գրեց՝ հայ σαռκրոսի «Արշակ Թագաւորն Հայոց՝ Աստուծոյն Նիւսիա» : Այդ յոյն պատմիչի օտար տառեր անուանեալն հաւանականաբար այս փոխբական գրերն էին :

Ե. դարու հայ պատմիչք Դանիէլեան գրեաւ ի ձեռն Մեսրոպայ գիւտի մասին խօսելով կ'ըսեն թէ՝ դոքս նոր չ'են այլ երթեալն ի կիրարկեալ եւ բարձի թողի եղած (Կորիւն , Խորենացի , Փարպեցի) , եւ որք անշուշտ այս փոխբական գրերն կ'ակնարկեն : (Տես «Ծագումն հայ տառից» , Վիէննա 1895) :

Ազգային պատմիչք այս հինաւուրց գրերն Դանիէլեան ստեղծ կ'անուանեն , զի 'ի սկիզբն Ե. դարու Դանիէլ անուն մի եպիսկոպոսի քով գտաւ Մեսրոպ :

Այդ գրերու թիւն հաւանականաբար փիւնիկ գրոց քանակաւ 22 էր , եւ հաւանականաբար ներկայ հայ այբուբենի մէջ մտաւորագոյն հնչում ունեցող գրերն որպէս ր , ո . դ , կ . չ , ջ , ճ եւն . մէկ գրով միայն ներկայացեալ էին եւ կարելի է խաղերով եւ պայմանական նշաններով՝ միեւնոյն գրերու աւելի նուրբ կամ խիստ արժեք տալով՝ կը բաւականանային , զորս Մեսրոպ 2 տարի գործածելէ վերջ կատարելագործեց՝ դրացի ազգերէ գրեր առնելով :

Հաւանականաբար այս գրերն գործածուեցան մինչ Մակեդոնական տիրապետութիւնն , յորժամ յոյն գրերն մուս գտան ի մեզ , եւ միայն

յ'ազգային մեհեանս կը գործածուէին այս տառեր՝ որչապա ի սկիզբն Դ. դարու ընաջինջ եղան 'ի ձեռն Գրիգոր Լուսաւորչի :

Ե. Մար-Պարսիկ ազդեցութեան ժամանակ. — Յետ նինուէի կործանման Կիւքսար կը տիրէ Հայոց (608), ու 'ի ձեռն Պարոյր Հայկազնին կը կառավարէ զայնս : Կիւքսարի յաջորդաց օրով Հայք քանիցս ապստամբութեան փորձեր կ'ընեն եւ վերջապէս Կիւրոսի լուծին տակ կը մանեն . Վահագնի ապստամբութեան փորձերն յաջող էլք չ'են ունենար եւ վերջապէս Հայք Պարսիկ իշխանապետութեան տակ կը մնան մինչ Աղեքսանդր Մակեդոնացին (331) :

Մար-Պարսիկ տիրապետութեան այս երեք դարերն ունեցած են բաւական խոր ազդեցութիւն . Մարք եւ Պարսիկք համացել են ծննդեամբ, երկուքն ալ Արիական, որք եւ ապա կրկին իրարու հետ խառնուեցան եւ միեւնոյն քաղաքակրթութիւնն ունէին :

Պարսիկք, ինչպէս առիթ ունեցանք ըսելու, յաւուրս Դարեհ Վըշտասպեանի Ասորաբարեկացուց սեպածու գրութիւնն առին, ու այդ սեպախմբերու ոմանց տառական արժէք տալով այբուբենարան մ'ունեցան, ու այդ գրերով գրականութիւն մը մշակեցին, որ տեւեց մինչ Աղեքսանդրի տիրապետութիւնն . թէպէս Արշակունի Պարթեւք գործածեն զայնս մինչ Բրիտանոսի Ա. դարն՝ իրենց երկրին մէջ (Պարթեւաստան) :

Այս այբբենական սեպածու գրերով Գեորգիս Վանայ քարածայտին վրայ գրուած է հռաչեղութեան (Պարսիկ, Մար եւ Բարեկական) արձանագրութեան պարսկերէնի մասն, սակայն հայ լեզուի համար գործածուած ըլլալու ապացոյցն չ'ունիմք ց'արդ :

Տիրա Բասմաջեան կը կարծէ թէ՛ հայ այբուբենն այդ պարսիկ սեպածու գրերէն սերած է (1) : Մենք փութապէս տառերէն յոռաջ եկած կ'ենթադրեմք որպէս առիթ ունեցանք ըսելու :

Ըստ Բսենոփոնի՝ իր ժամանակն (401) պարսիկ լեզուն շատ ընդհանրացած էր 'ի Հայս եւ գրեթէ ամէն ոք կը հասկնար :

Այս տառերն արդէն բանաստեղծութիւնն զարդացել էր ի Պարսիկս, որոյ ապացոյց են Շահնամներն, եւ որ մեծապէս ազդած է մեր նախահարց վրայ :

Պարսից կրօնն նախ պարզ էր, Երկնից կամարն կը պաշտէին իբր գերագոյն Աստուած . սակայն ապա Զրադաշտական եղան Բրիտանոս, 6 դար առաջ, ընդունելով բարոյս եւ չարի սկզբունքներն . կրօն՝ որ ապա անցաւ եւ գրացի ազգաց, որպէս եւ Հայոց :

(1) Տե՛ս Բասմաջեանի 5/17 Մայիս 1889ին առ Փրիգրիի Միւլլէր մեծանուն լեզուագէտ եւ ուսուցիչն Վիէննայի համալսարանին գրած նամակն, հրատարակեալ 'ի Բազմավէպ հանդիսին 1898 Նոյեմբերի թուոյն :

Պարսիկք 'ի Սելեւթացոց առին եւ Տարրապաշտութիւն եւ նամանաւանդ կրակի պաշտօնն որոց հետեւեցան եւ Հայք :

Պարսիկք ոչ սաճար ունէին եւ ոչ արձան . բացօթեալ կը կատարէին իրենց կրօնական արարողութիւններն : Գիտէին սակայն կառուցանել գեղեցիկ պալատներ եւ դամբարաններ : Իրենց ճարտարապետութեան ուսուցիչք Ասորեստանեայք եղած են, սակայն իրենք գիտցած են այդ արուեստն իւրացնել եւ ճարտարապետական ուրոյն ոճ մ'ունենալ : Այս պարսիկ ճարտարապետութիւնն մեծապէս ազդած է իրենց տիրապետութեան ժամանակամիջոցին Հայոցս շինութեանց վրայ :

Պարսիկք ճանապարհներու ցանց մը հաստատած էին իրենց կայսրութեան ամէն կողմը, եւ ընդ երկարութիւն ճանապարհաց օթեաններ շինած էին 'ի պէտս ճանապարհորդաց եւ վաճառականութեան : Ամէն կողմ թղթատարական գրութիւններ կար, եւ կանոնաւոր սուրհանդակներ կ'երթեկէին :

Հայաստան ոչ միայն ունեցաւ այլ եւ պահեց այդ հաղորդակցութեան միջոցներն, զորս կը հաստատեմք եւ Արշակունեաց օրով :

Ըստ մեր պատմահօր՝ Տիգրան հայկական բանակն զարգացուց, երկրագործութեան եւ վաճառականութեան յոռաջդիմութեան մեծապէս նպաստեց :

Այս շրջանին մէջ Հայք ոչ միայն Եփրատի եւ Տիգրիսի միջոցաւ մինչ Պարսից Մոցն կ'երթային՝ այլ եւ Արեւելքէն Արաքսի եւ Կուրի միջոցաւ կ'երթային Կասպից ծովն, եւ կ'երթնէին Իրանս եւ Յաքսարէս գետերու միջոցաւ մասնէին 'ի Բագդադիս, ի Սոյաթանիս, 'ի Պարթեւս, եւ նոյն իսկ 'ի Հնդկիս (Malte-Brun, Géog.) :

2. Յունական ազդեցութեան ժամանակ. — Աղեքսանդր Մակեդոնացուց տիրապետութեամբ կը սկսի այս շրջանն որոյ մահուամբ Հայաստան Սելեւկեանց բաժին եղաւ, որք երկու եւ ապա մի հայազգի իշխանաւ կը կառավարէին եւ վերջապէս 160ին (Ն. Ք.) Պարթեւք տիրելով հաստատեցին մի ուրոյն թագաւորութիւն որով եւ վերջ կը գանէ այս շրջանն :

Մակեդոնացիք եւ Սելեւկեանք յոյն քաղաքակրթութեան հետեւողներ էին, առ այս ներկայ շրջանն յունական ազդեցութեան շրջան անուանեցինք :

Այս շրջանի մէջ Հայք հաւատարիմ մնացին իրենց Զրադաշտական կրօնին : Յոյն բարբառն, իբր ժամանակի քաղաքակրթութեան լեզուն, սկսաւ գործածուել 'ի Հայս՝ գոնէ զարգացելոց կողմանէ, որով եւ Յոյն գրականութիւնն, որոյ հետեւանօք անչու շտ լքուեցաւ Փիւնիկ սերմամբ փութապէս տառերու գործածութիւնն, եւ դուցէ միայն մեհեանական գրութեանց կը գործածուէր : Ժողովուրդն 'ի կիր կ'արկանէր յոյն տառերն որ միեւնոյն ծագումն ունէին, եւ աւելի յարմար էին յունական

լեզուն : Դժբաղդաբար այս շրջանի յատուկ որ եւ է գրական բեկոր
հասած է՛ն մեզ : Գուցէ իրաց այս վիճակն շարունակուեցաւ մինչ ծա-
ւալունս քրիստոնէութեան 'ի Հայս , եւ Ագաթանգեղոս յոյն տառերով
ու հայ բարբառով գրուած է նախ :

Այս շրջանին մէջ անշուշտ մուտ գտնել սկսած են ի մեզ յոյն բա-
ռեր , յոյն քերականի ձևեր , եւ 'ի մի բան յունարանութիւն :

Երկրագործութիւն եւ վաճառականութիւն՝ նախորդ շրջանի վի-
ճակն ունէին : Յունական արհեստ ու գեղարուեստ մեծ ներգործութիւն
մը ըրած է՛ն կարծուիր այս ժամանակամիջոցին :

Տպագրական կարեւոր վրիպակք

Էջ	տող	սխալ	ուղիղ
3	17	գոնէ իրարու	գոնէ իբրև իրարու
»	26	պատմութեան գծերն	պատմութեան մեծ գծերն
6	10	արձանագրութեան	արձանագրութեանց
»	24	երկլեզուեան	եռալեզուեան
7	16	վանելով	և վանելով
»	39	փոխքականէն	փոխիկականէն
»	40	գերագոյն	գերագոյնն
9	2	փոխքեցւոց	Փրնիկեցւոց
»	3	եղաւ	եղան
11	2	Ասորեստանի այն	Ասորեստանեայն
13	6	անուանեցաւ	ունեցաւ
»	19	զայն	զայս
15	3	Ասոր-բանի բ.	Ասոր-բանի-բալ
»	12	անգթութեան	անգթութեանց
»	24	երկիր մ'է	երկիր մ'էր
»	39	խրախ	խրախ
»	40	ժողովրդէ	ժողովրդէն
»	41	հին	հետ
»	42	գերեզմանի	գերեզմանին
»	»	մահուա	մահուանն
16	37	ինչպէս տեսաք	Սկիւթացիք

36057

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0421412

15954